

A Világegyetem leghidegebb pontja: az LHC

Székesfehérvár, 2010 jan. 19.

Horváth Dezső

horvath@rmki.kfki.hu

MTA KFKI Részecske– és Magfizikai Kutatóintézet, Budapest
és MTA Atommagkutató Intézet, Debrecen

Vázlat

- Részecskék és kölcsönhatások
- A CERN és gyorsítói
- A nagy hadron-ütköztető
(*Large Hadron Collider, LHC*)
- A *Compact Muon Solenoid (CMS)* kísérlet
- 2008. szeptember: átütő siker és katasztrófa
- 2008-2009: javítás
- 2009 nov-dec: diadalmas újraindulás
- A részecskefizika haszna

Jéki László: *Indul a legnagyobb részecskegyorsító*
10-részes cikksorozat az LHC-ről: <http://origo.hu/tudomany>

Előszó

A (részecske)fizika egzakt tudomány:

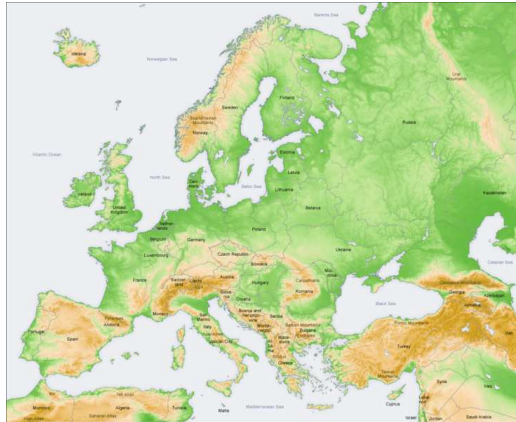
- Pontos matematikai formalizmuson alapszik.
- Elmélet érvényes, ha kiszámítható, és eredmény egyezik kísérlettel.
- Az igazi fogalmak mérhető mennyiségek, a szavak csak mankók.

Szavak $\Leftrightarrow$ pontos matematika és kísérleti tapasztalat

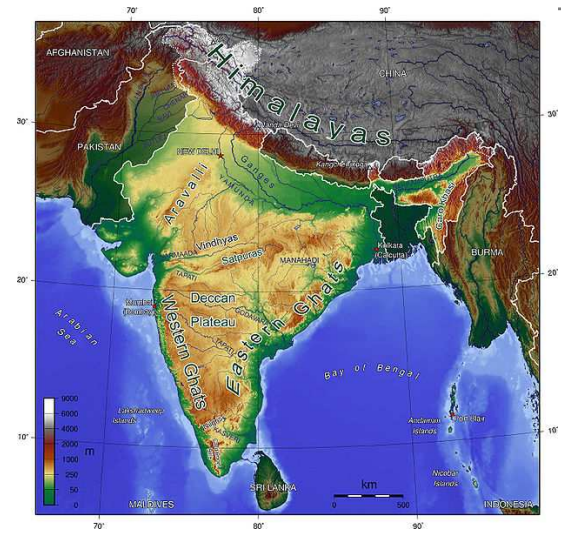

A felfedezés rögös útja, 1492

A kutatás
frontvonala:
Az
Atlanti-óceán
partja

A kutatás
célja:
India elérése

A kutatás
eszköze:
Columbus hajói

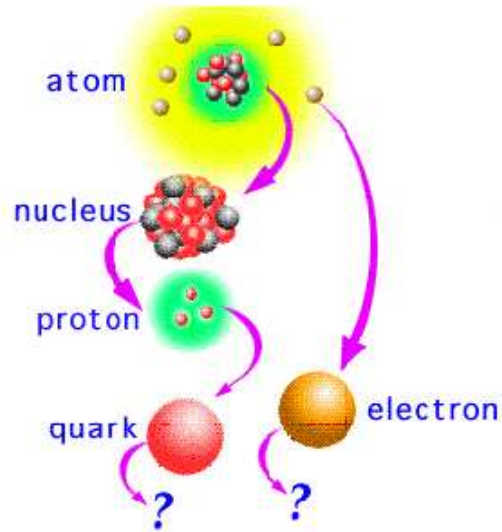

A kutatás
eredménye:
Amerika
felfedezése

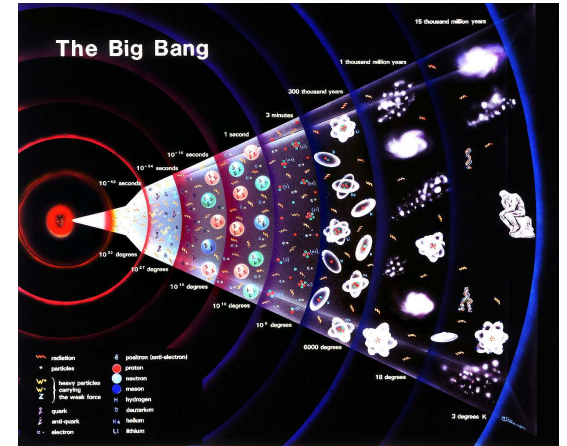

A felfedezés rögös útja, 2009

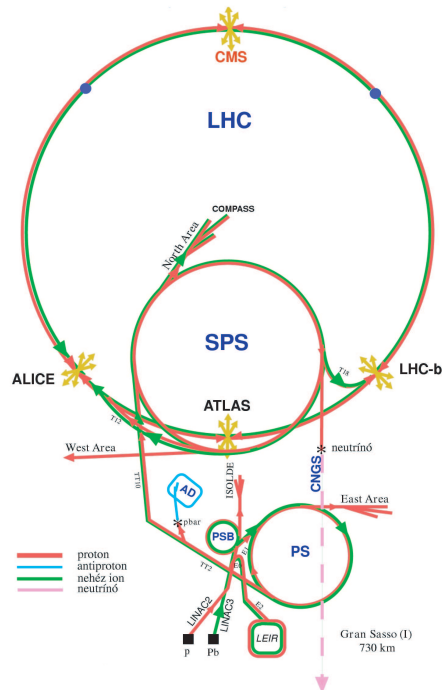
A kutatás frontvonala:
Az anyag mély szerkezete

A kutatás célja:
Higgs-bozon, űsrobbanás utáni állapot

A kutatás eszköze:
nagyenergiájú gyorsítók

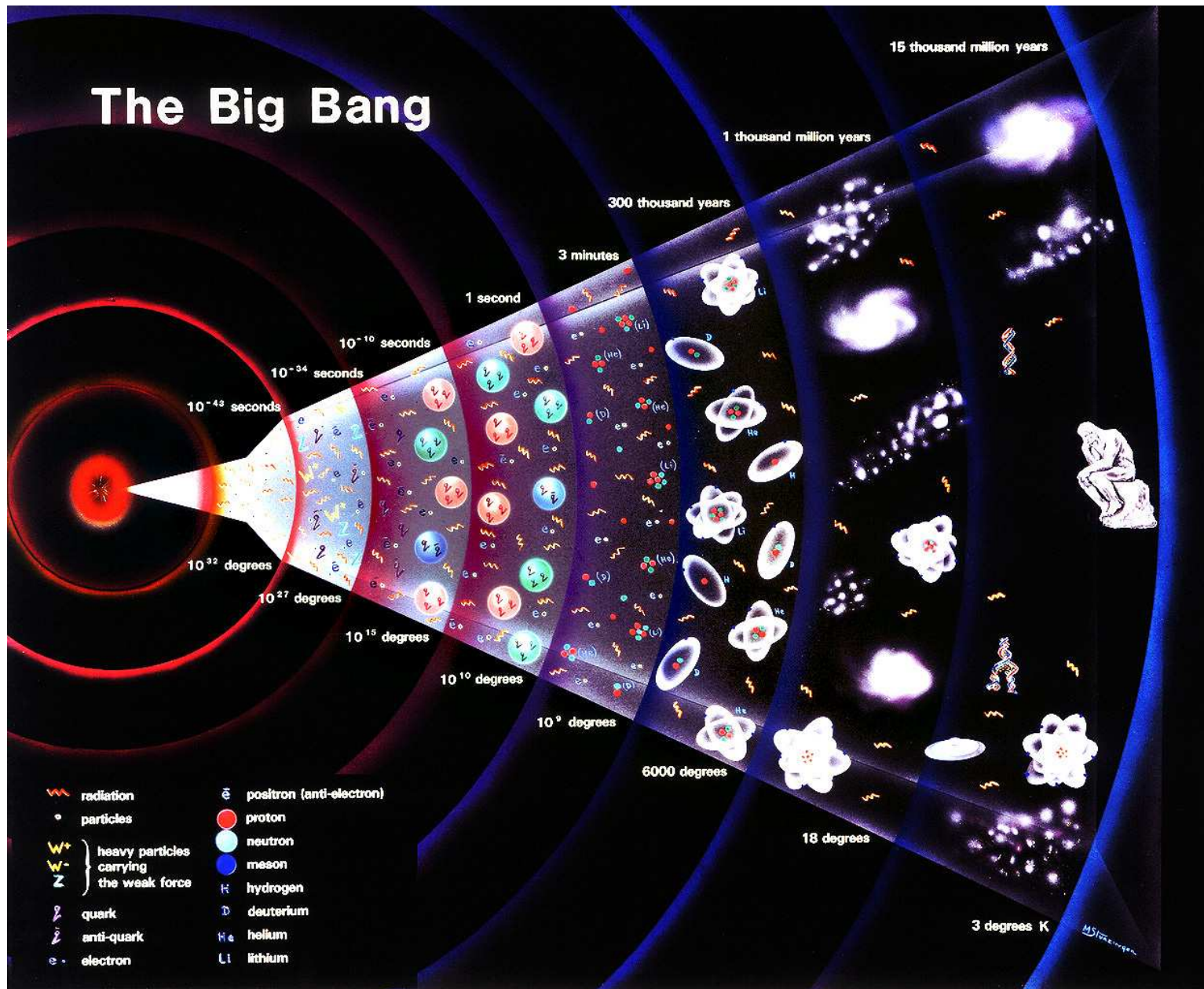

A kutatás eredménye:
Új fizika?

?

A Világegyetem története

LHC = időgép??

Kezdet: ősrobbanás 14.5 milliárd éve

Hogyan mehetünk vissza időben, az Ősrobbanás közelébe?

- Távcső: 4 milliárd év a Nagy Bumm után (Európai Déli Obszervatórium, Chile, Very Large Telescope)
- Mikrohullámú kozmikus háttérsugárzás: Párszáz ezer év (amikor az Univerzum átlátszó lett).
- Nagyenergiájú részecskeütközés: Milliomod másodperc (mielőtt az atomok kialakultak volna)

Ükanyánkkal nem találkozunk...

A mikrovilág vizsgálata: nagy energia

1 eV = kinetikus energia, amelyet 1 V átszelésekor szerez egy elektron

$$1 \text{ keV} = 10^3 \text{ eV}$$

$$1 \text{ MeV} = 10^6 \text{ eV};$$

$$1 \text{ GeV} = 10^9 \text{ eV}$$

$$1 \text{ TeV} = 10^{12} \text{ eV}$$

Tárgy	méret, m	energia
kicsi	10^{-3}	
baktérium	10^{-5}	
λ (fény)	10^{-7}	1 eV
atom	10^{-10}	1 keV
atommag	10^{-14}	1 GeV
elektron	10^{-18}	1 TeV

Nagyobb energia $\Rightarrow$ kisebb távolság $\Rightarrow$ mélyebb szerkezet

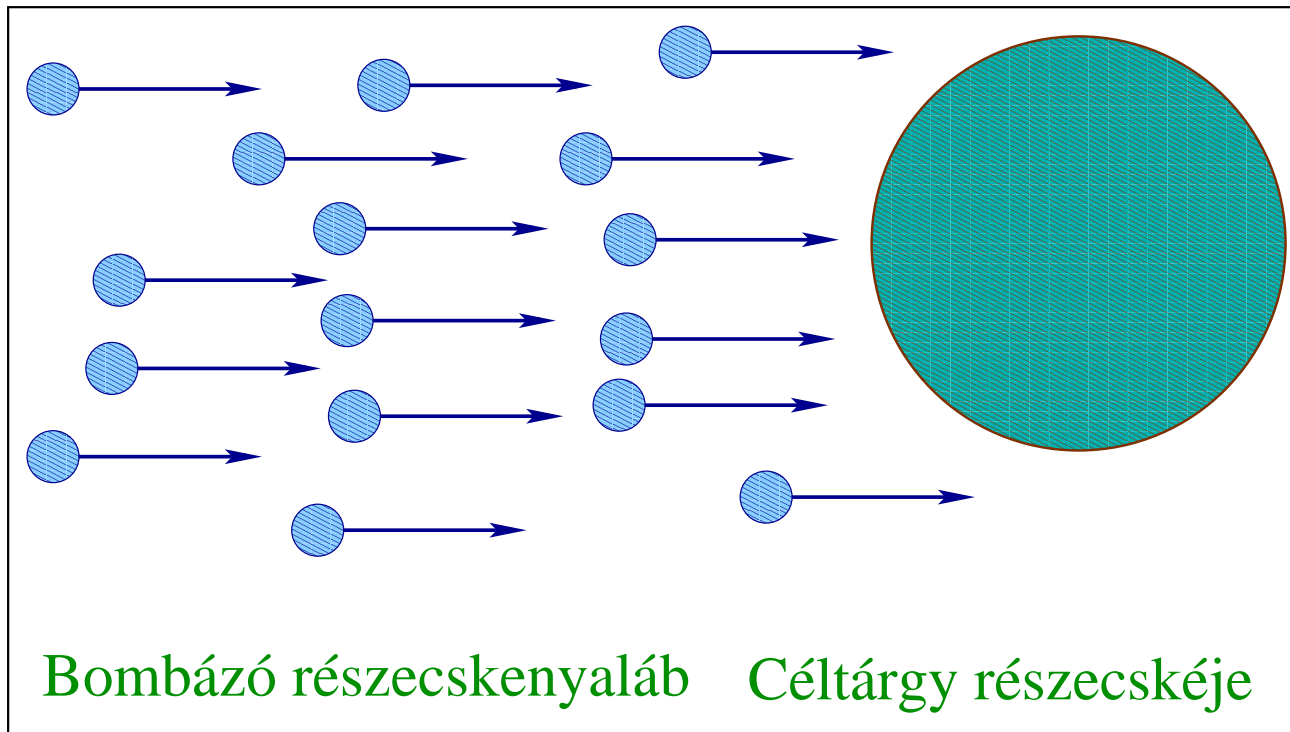

Hatáskeresztmetszet

$$\sigma = W / \Phi \quad \text{átmeneti valószínűség/fluxus} \quad (1 \text{ mb} = 10^{-27} \text{ cm}^2)$$

Fluxus = részecskék sűrűsége $\times$ sebessége nyalámban:

$$\Phi = n_b \cdot v_b = \text{részecskeszám/felület/sec}$$

Szimmetriák a részecskefizikában

fontosabbak, mint kémiában vagy szilárdtestfizikában

Noether-tétel:

Globális szimmetria	⇒ megmaradási törvény
Eltolás térben	⇒ impulzus
Eltolás időben	⇒ energia
Forgatás	⇒ impulzusmomentum
Elektromágneses mérték-	⇒ töltés

Mértékelmélet: Lokális szimmetria ⇒ kölcsönhatás

Lokális szimmetria: pontról pontra, meghatározott módon módosuló

Spontán szimmetriasértés (Higgs-mechanizmus)
⇒ tömegek, kiszámíthatóság

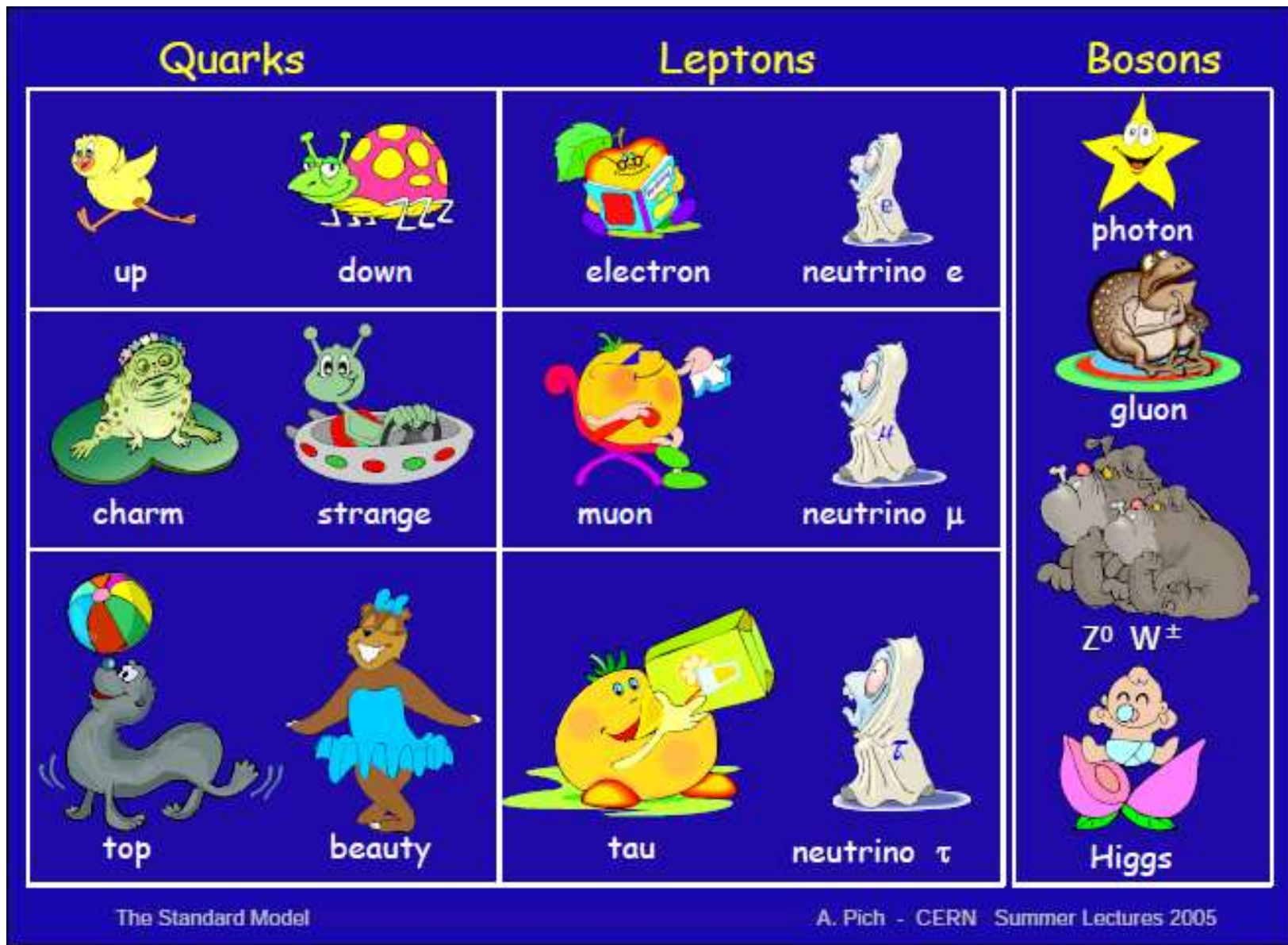
Spontán szimmetriasértés $\Rightarrow$ tömeg

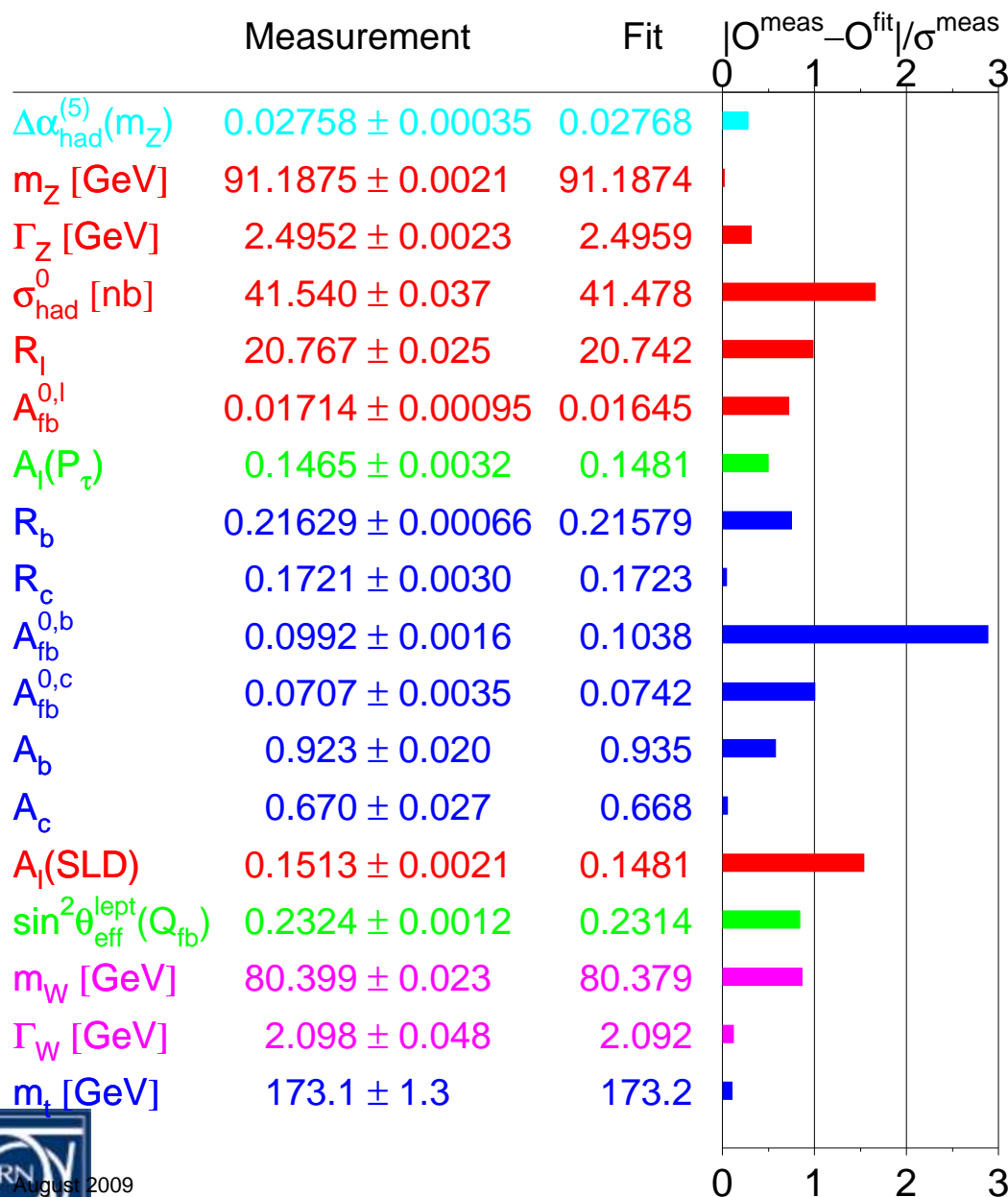
David J. Miller és CERN: <http://www.hep.ucl.ac.uk/~djm/higgsa.html>

A Standard Modell állatkertje

A Standard modell diadalútja

Állapot 2009 nyarán

valamennyi kísérlet

sokszáz eredményéből

$|Mért\text{-számolt}|/\text{szórás}$

Enyhén eltérő adat évről
évre változik

(egy időre így marad)

Most éppen a

$e^+e^- \rightarrow Z \rightarrow b\bar{b}$

előre-hátra aszimmetriája

LEP elektroyenge munkacsoport:

<http://lepewwg.web.cern.ch/>

August 2009

De hol van a Higgs-bozon?

A spontán szimmetriasértés *mellékterméke*

A fizika legkeresettebb részecskéje, mivel a Standard Modell egyetlen hiányzó alkatrésze.

Kísérletileg (*még?*) nem figyeltük meg,
LEP: $M(H) > 114.4 \text{ GeV}$

Az elmélet szerint léteznie kell mert tömeget teremt és rendbeteszi a divergenciákat

It was in 1972 ... that my life as a boson really began

Igazából 1972-ben kezdődött az életem, mint bozon

Peter Higgs:

My Life as a Boson: The Story of „The Higgs”,
Int. J. Mod. Phys. A **17** Suppl. (2002) 86-88.

A Standard Modell problémái

- **Aszimmetriák:** jobb $\Leftrightarrow$ bal világ $\Leftrightarrow$ antivilág
- **Sötét anyag és energia ??** Az Univerzum tömegének 4%-a közönséges anyag (csillag, gáz, por, ν), 23 %-a láthatatlan *sötét anyag*, 73 %-a *rejtélyes sötét energia*
- **Természetesség:** A Higgs-bozon tömege divergál, fermion-bozon szimmetria eltűntetné.

Megoldás: szuperszimmetria, ha a fermionok és bozonok párban léteznének, azonos tulajdonságokkal (tömeg, töltés)

A szuperszimmetria (SUSY) nyilvánvalóan sérül:
nincsenek ilyen részecskék, vagy sokkal nagyobb tömeggel

Higgs-tér **létező** szimmetriát **sért** $\Leftrightarrow$ SUSY *nemlétezőt vezet be*

Cél: racionális, konzisztens elmélet

Szuperszimmetria (SUSY)

SUSY-részecskék párban keletkeznek,
közönséges és más SUSY-részecskére bomlanak

Sötét anyag: legkönnyebb SUSY-részecske

Végállomás (jel): Fermionsorozat hiányzó energiával

Együttműködés elméleti kollégákkal:
kiválasztott jellemző pontok ellenőrzése

Adott modell és paraméterek

⇒ számszerű előrejelzés a SUSY-tulajdonságokra
és a reakciók valószínűségeire

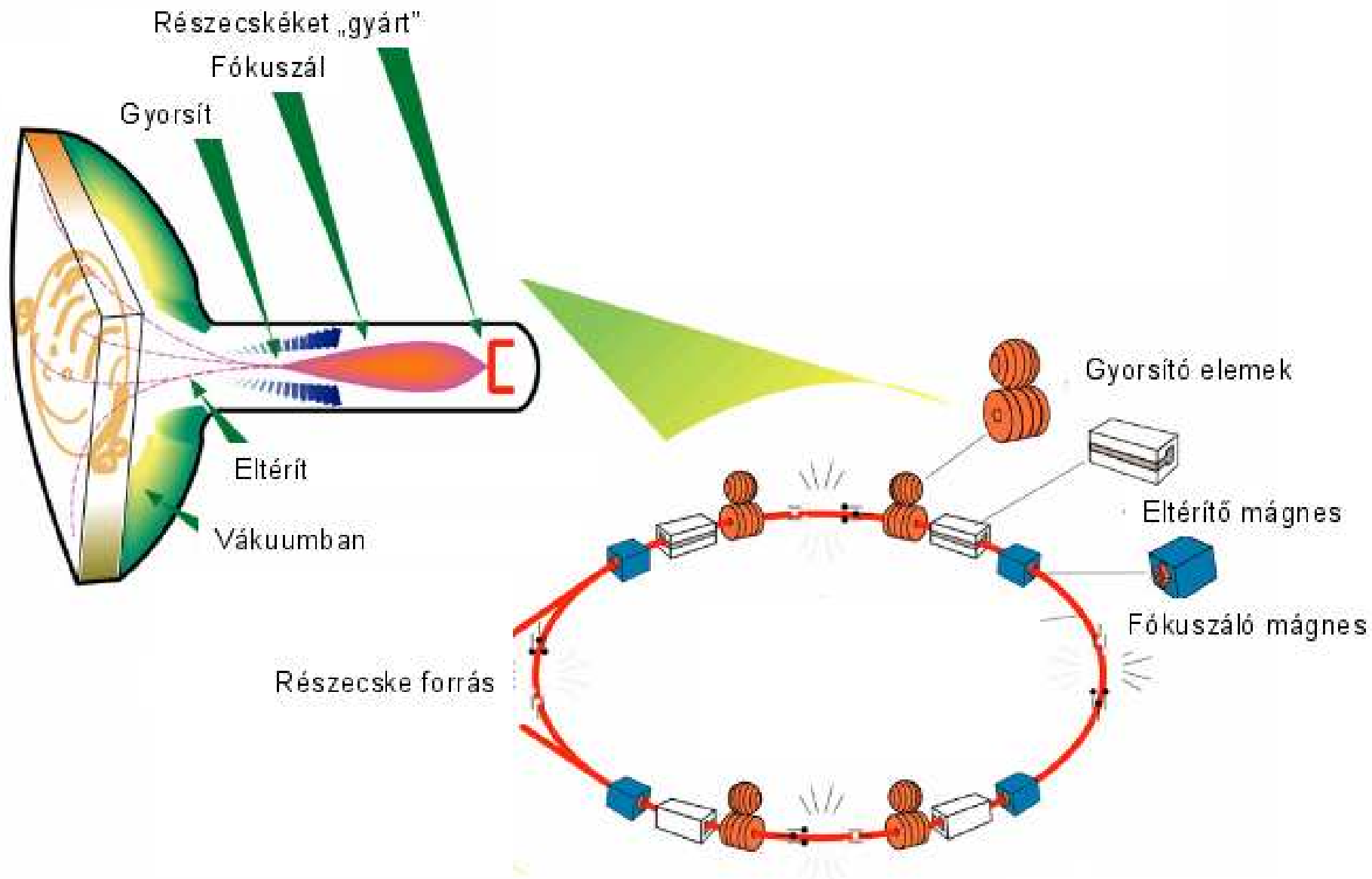
⇒ kísérletileg ellenőrizhető az LHC-nál!

Otthon is lehet gyorsítónk

a hagyományos televíziós készülék!

A CERN 20 tagországa

The Twenty Member States of CERN

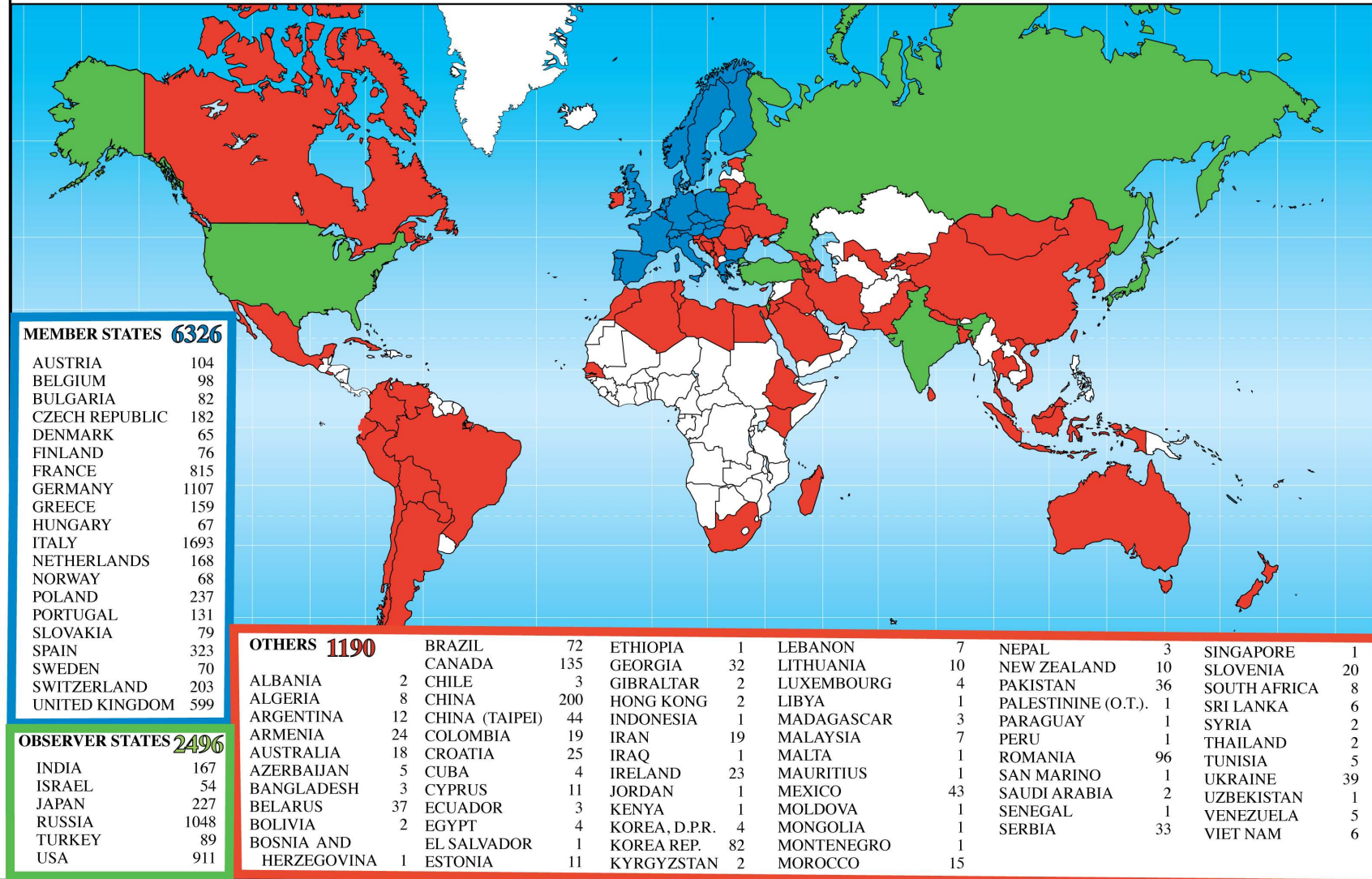

Member States (Dates of Accession)

AUSTRIA (1959)	DENMARK (1953)	GREECE (1953)	NORWAY (1953)	SPAIN (1/1961-12/1968-1/1983)
BELGIUM (1953)	FINLAND (1991)	HUNGARY (1992)	POLAND (1991)	SWEDEN (1953)
BULGARIA (1999)	FRANCE (1953)	ITALY (1953)	PORTUGAL (1986)	SWITZERLAND (1953)
CZECH FR (1993)	GERMANY (1953)	NETHERLANDS (1953)	SLOVAK FR (1993)	UNITED KINGDOM (1953)

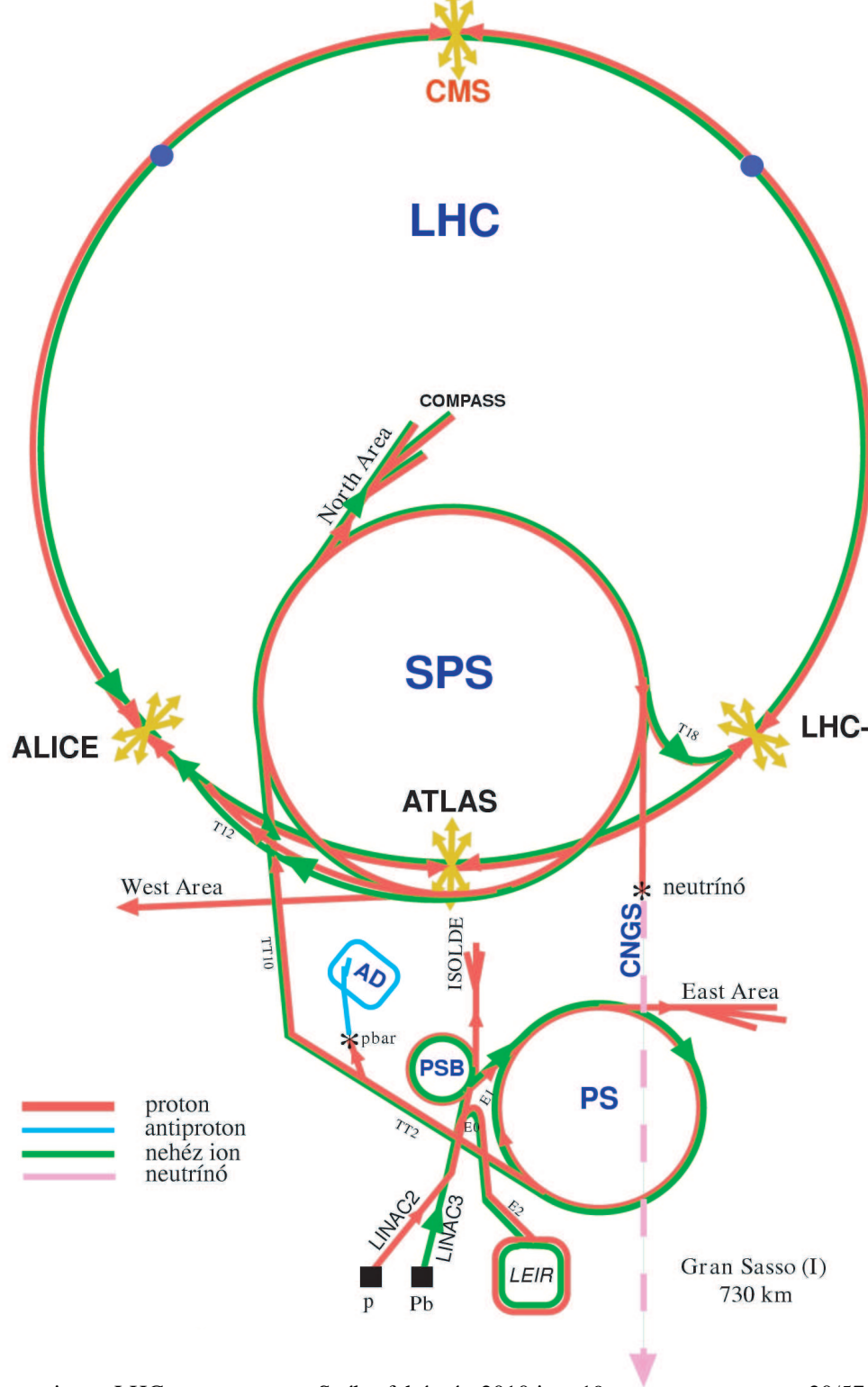
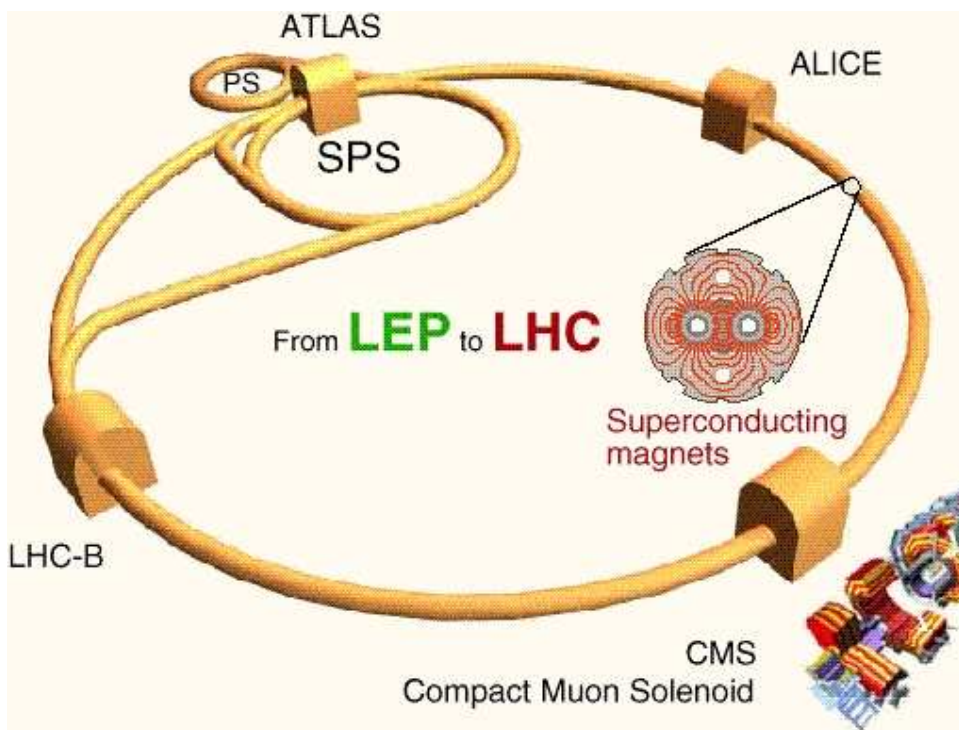
A CERN kutatói (felhasználói)

Distribution of All CERN Users by Nationality on 27 October 2009

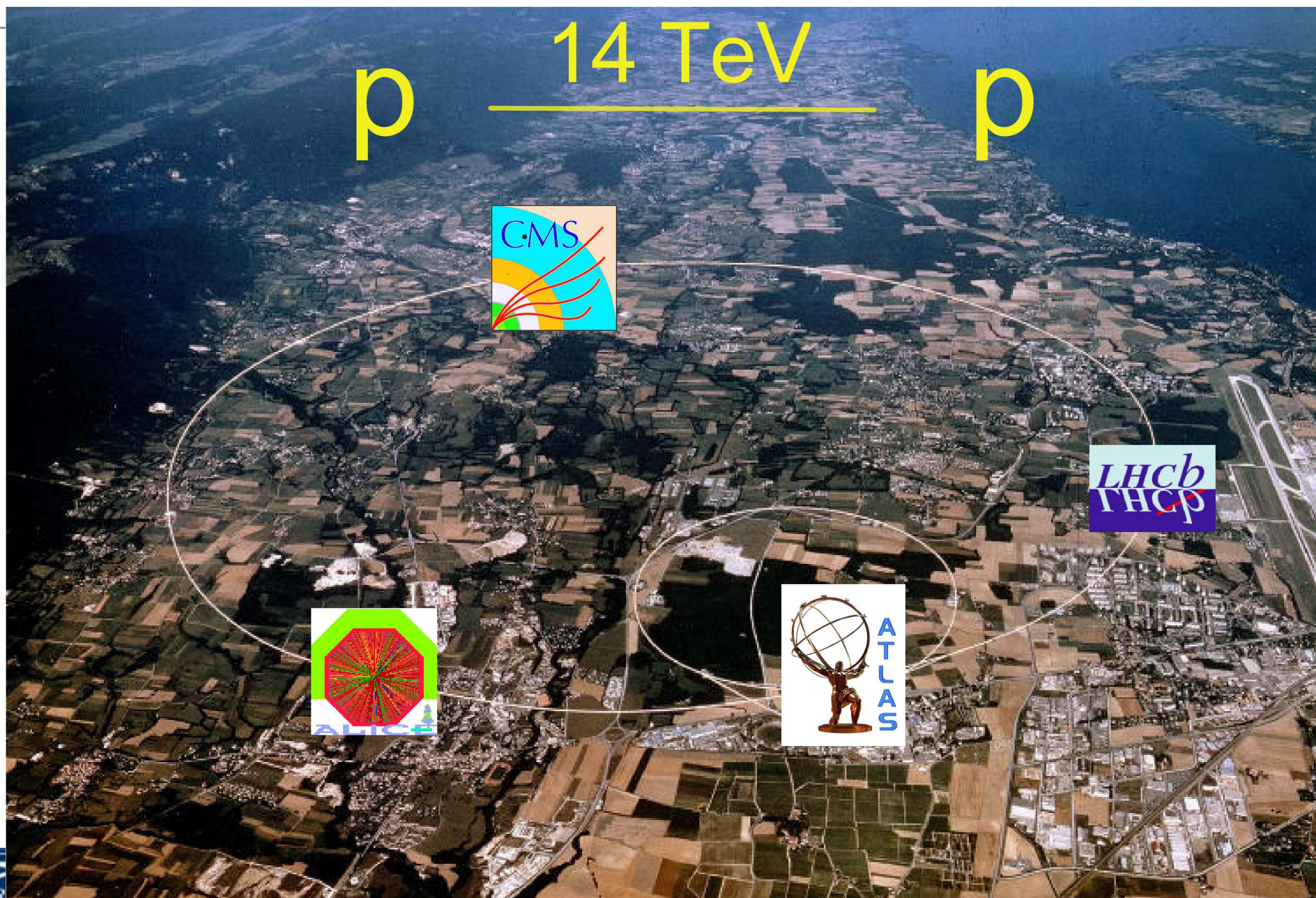

2009: 2500 alkalmazott, 10000 kutató

A CERN gyorsítói ma

A CERN és környéke

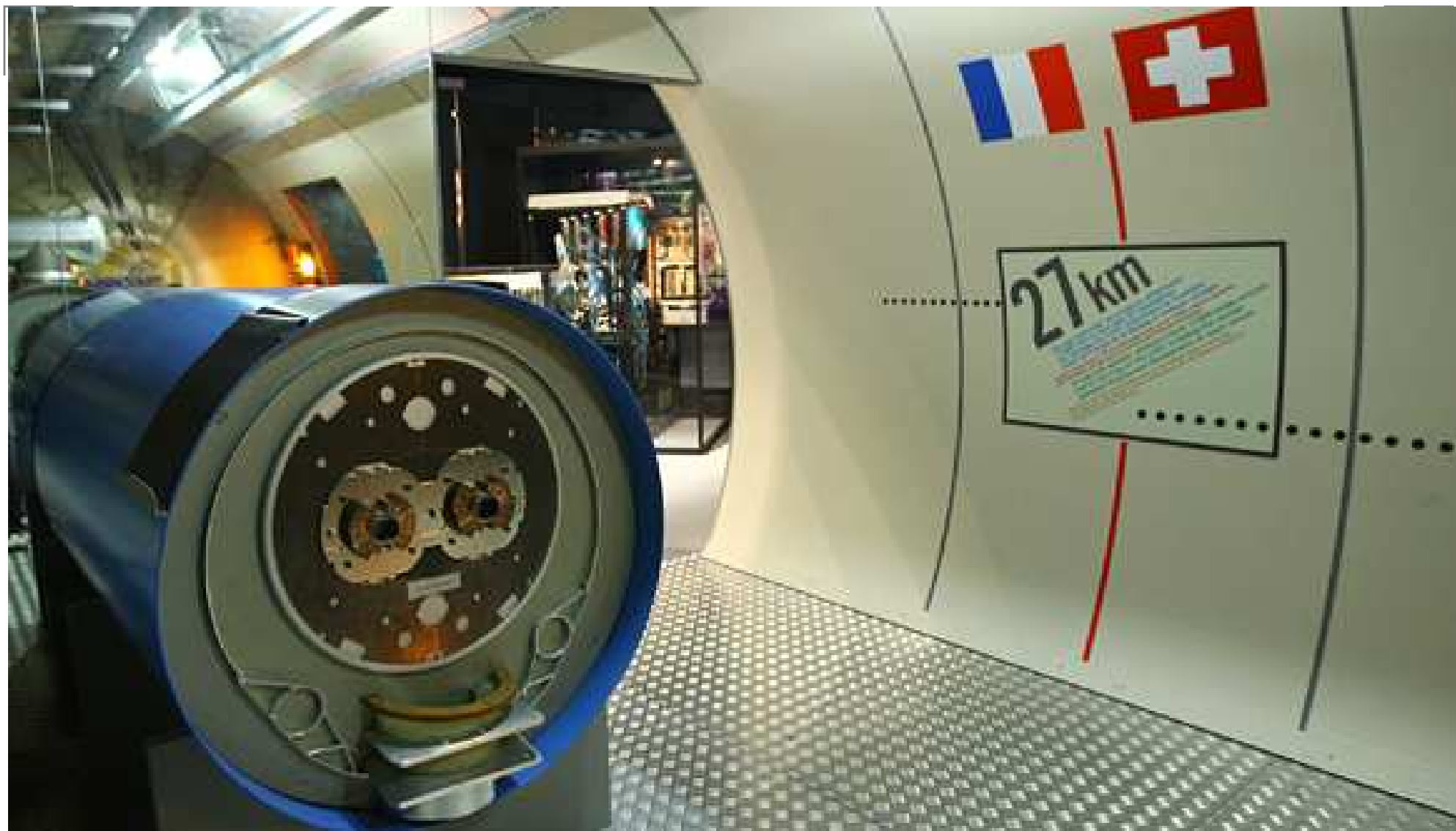
Az LHC eltérítő-mágnesei

1232 szupravezető mágnes (beszerelés előtt)
($L = 15$ m, $M = 35$ t, $T = 1.9$ K, $B = 8.3$ T)

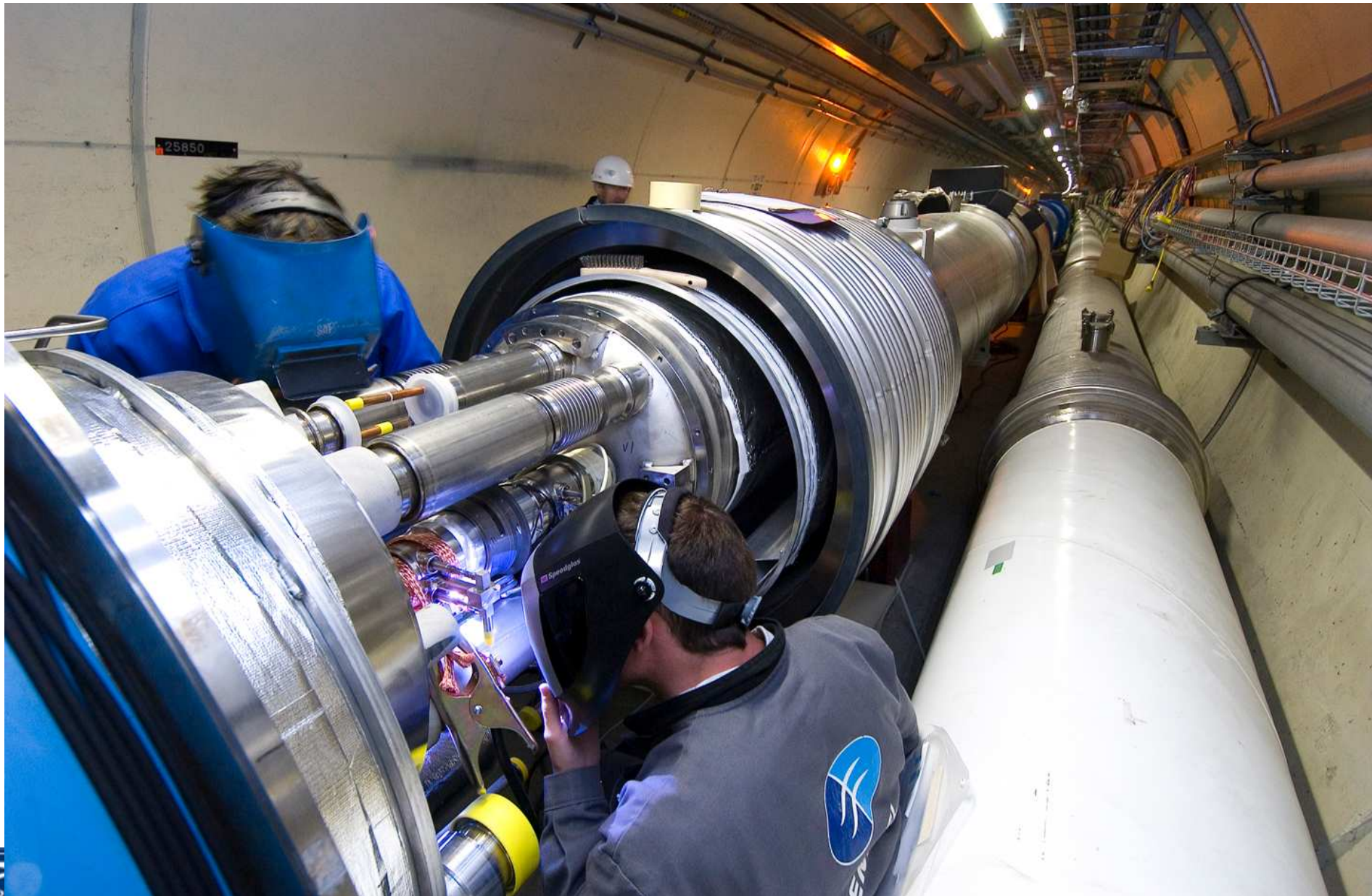
Az LHC eltérítő-mágnesese: keresztmetszet

a CERN *Mikrokozmosz* kiállításán

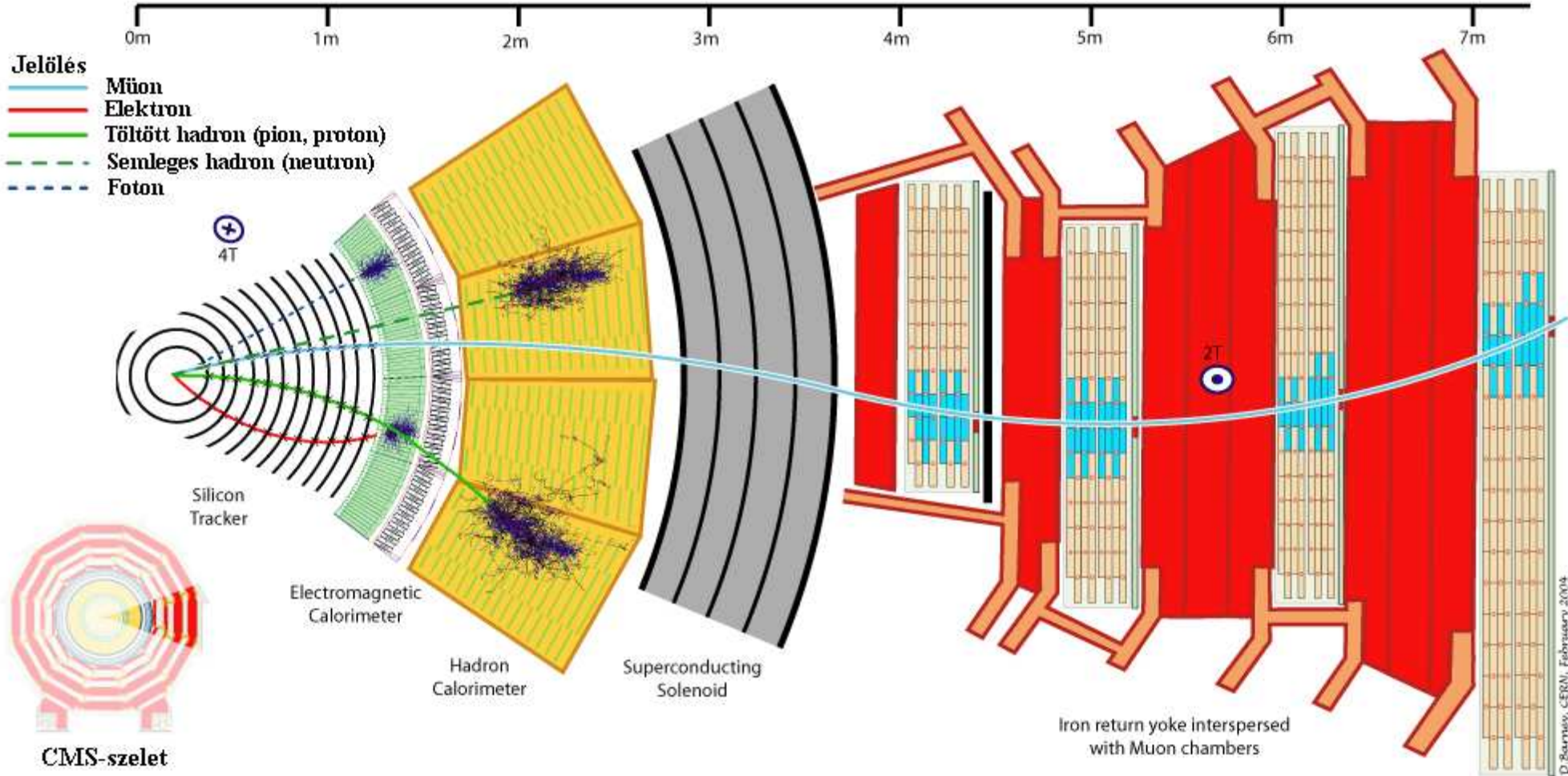

Az LHC mágneseit szerelik

Az LHC CMS–detektora

Compact Muon Solenoid: 12500 tonnás digitális kamera
 100 M pixel, 40 M kép/mp, 1000 GB/mp adat
 Tárolás: 100 kép/mp $\Rightarrow$ szűrés!!

Az LHC CMS–detektora

(Compact Muon Solenoid)

Súly: 12500 tonna, kétszer annyi vas, mint Eiffel–toronyban

> 2500 résztvevő a világ 35 országából

A világ legnagyobb (szupravezető) szolenoidja:

belső átmérője 6 m, mágneses tere 4 Tesla

Detektorépítésben magyar részvétel:

Müondetektorok pozicionáló rendszere:

DE Kisérleti Fizikai Int. és ATOMKI

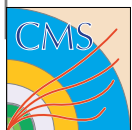
Előreszórt részecskék észlelése: (*Hadron Forward calorimeter, HF*)

Készült USA-RU-TR-HU együttműködésben: RMKI, Budapest

Az első leeresztett CMS-detektorrész: 2006. nov. 11.

Adatkezelés: LHC Computing Grid

RMKI: BUDAPEST LCG-állomás

Magyar részvétel a CMS-kísérletben:

- MTA KFKI RMKI, Budapest (18 fő)
- Debreceni Egyetem Kísérleti Fiz. Int. (9 fő)
- MTA ATOMKI, Debrecen (7 fő)
- Összesen: 34 magyar kutató

Munka 160 műonkamrán

Béni Noémi és Szillási Zoltán (Debrecen)

HF: kvarcszálak acélban (RMKI)

Minden CERN-es magyar fűzte

Szálkalibráció kész darabon

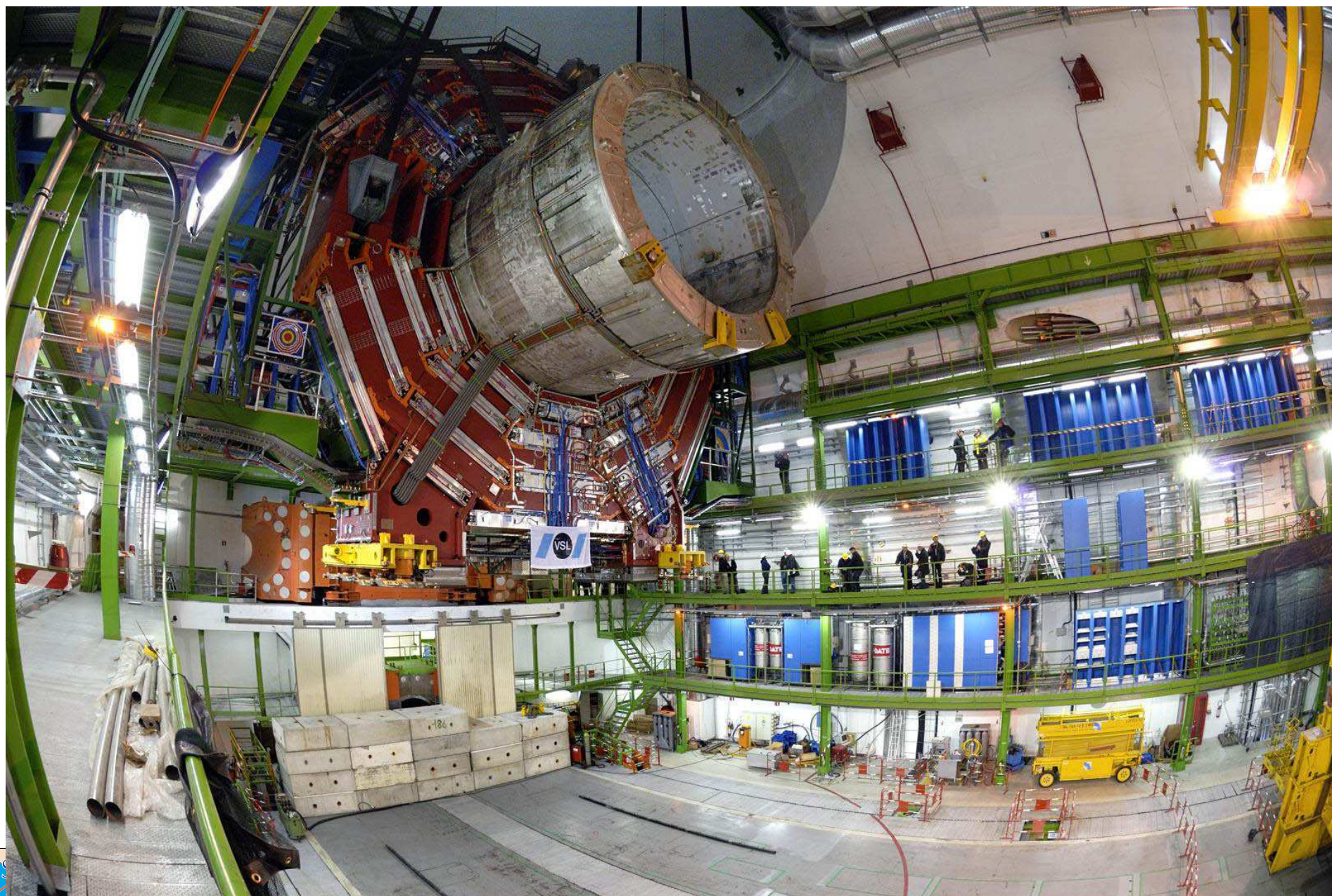
A CMS elektromágneses kalorimétere

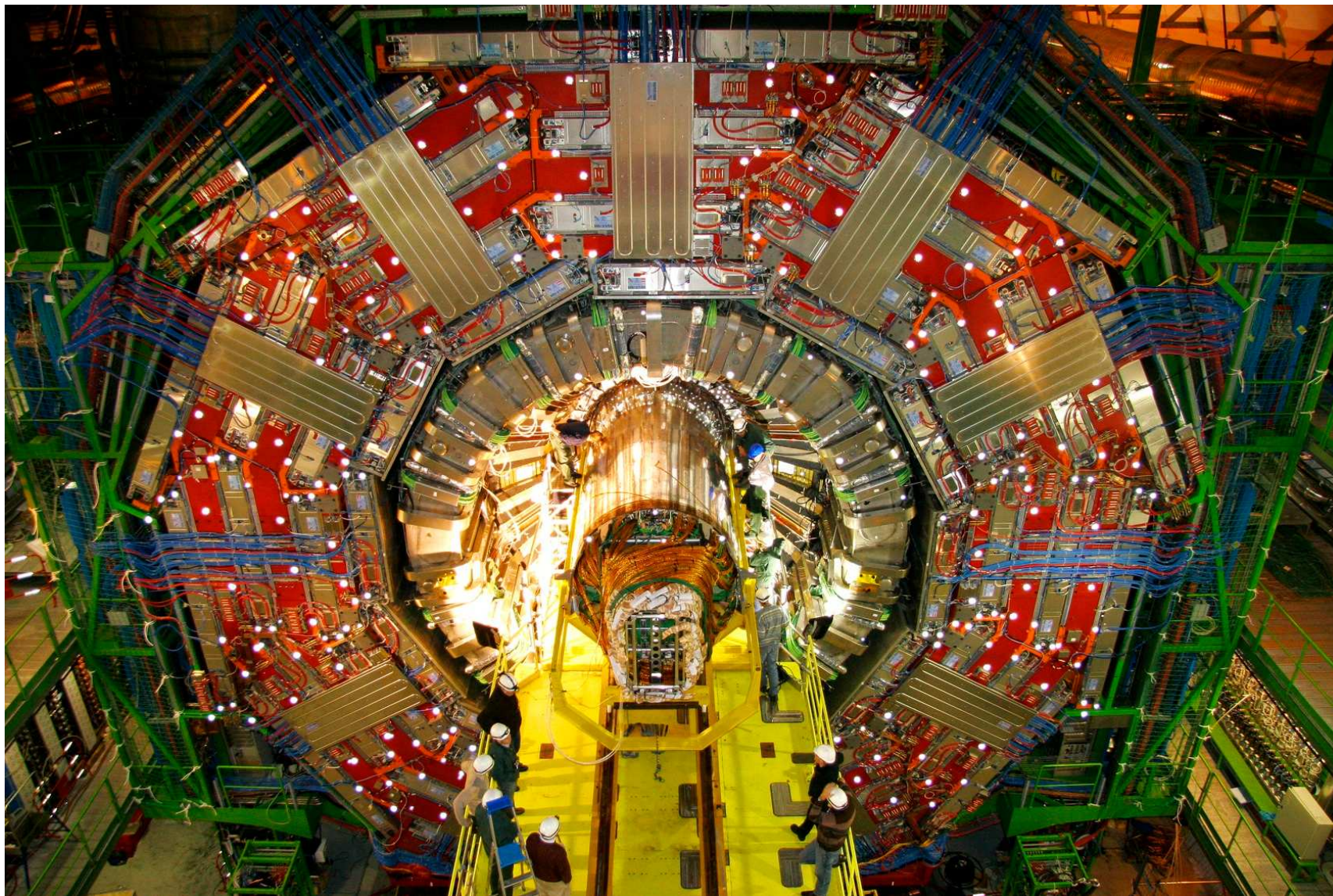
80000 PbWO_4 szcintillátor-hasáb

Beillesztik a CMS mágnesét

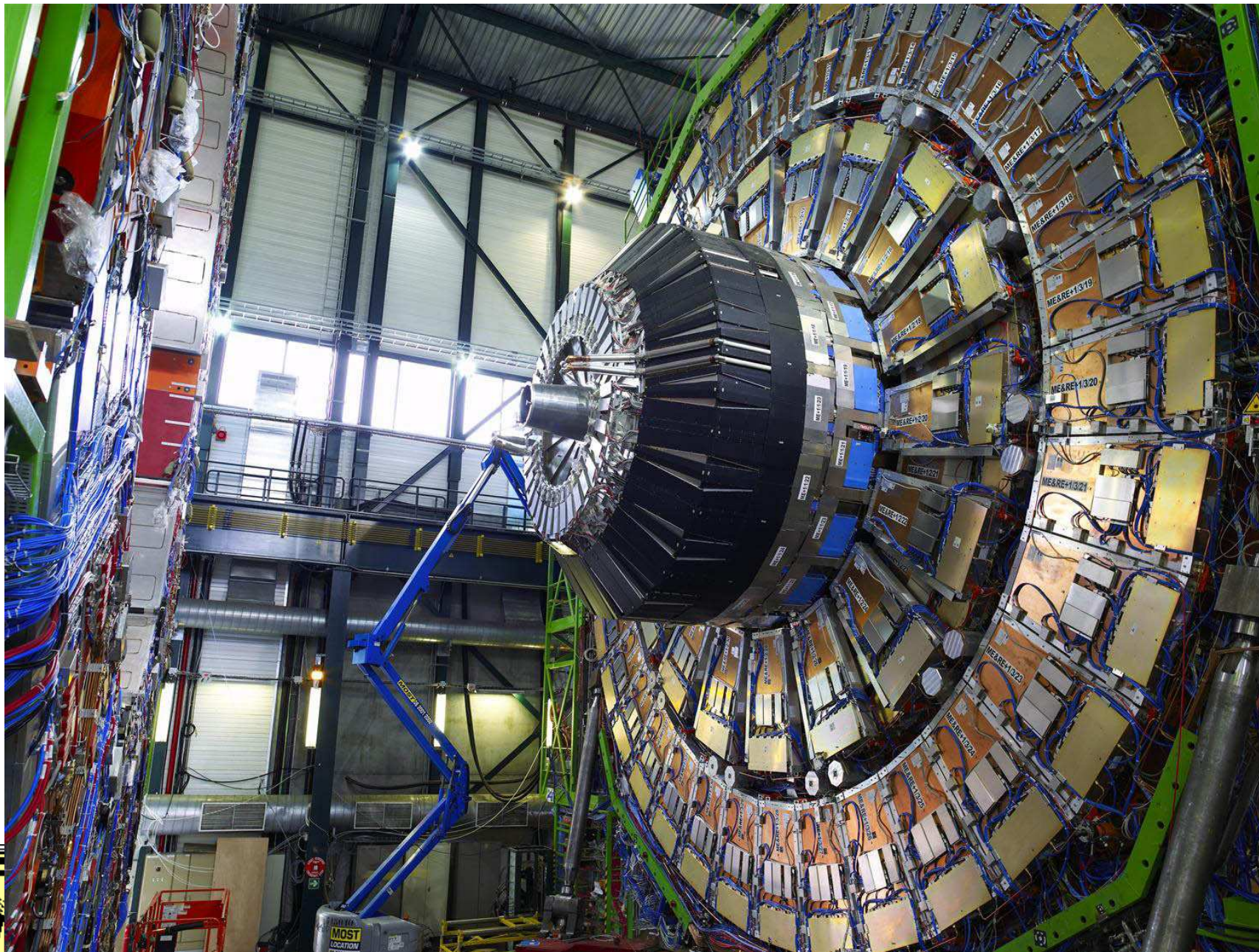

A CMS belső része

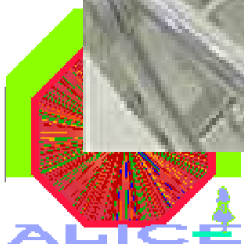
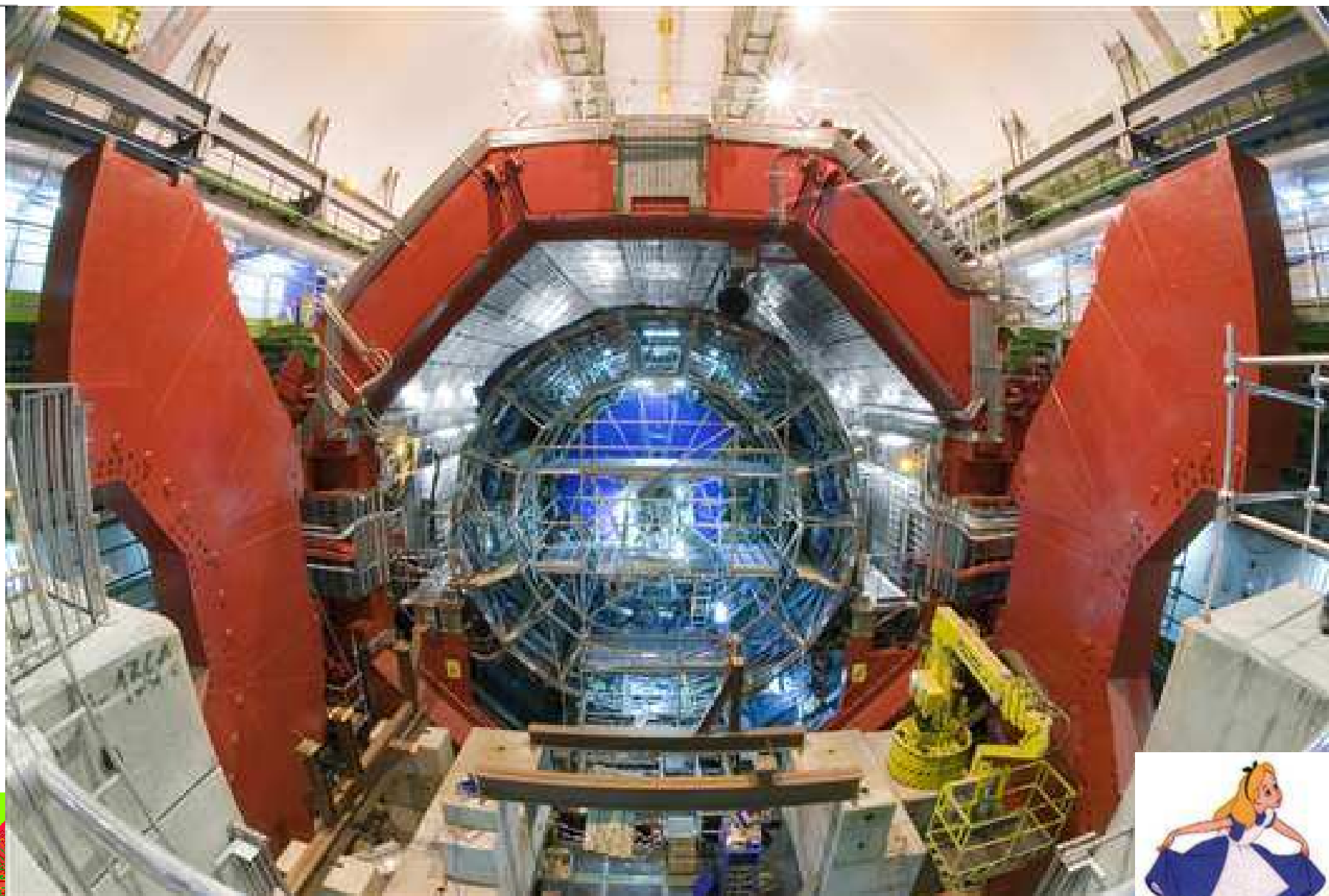

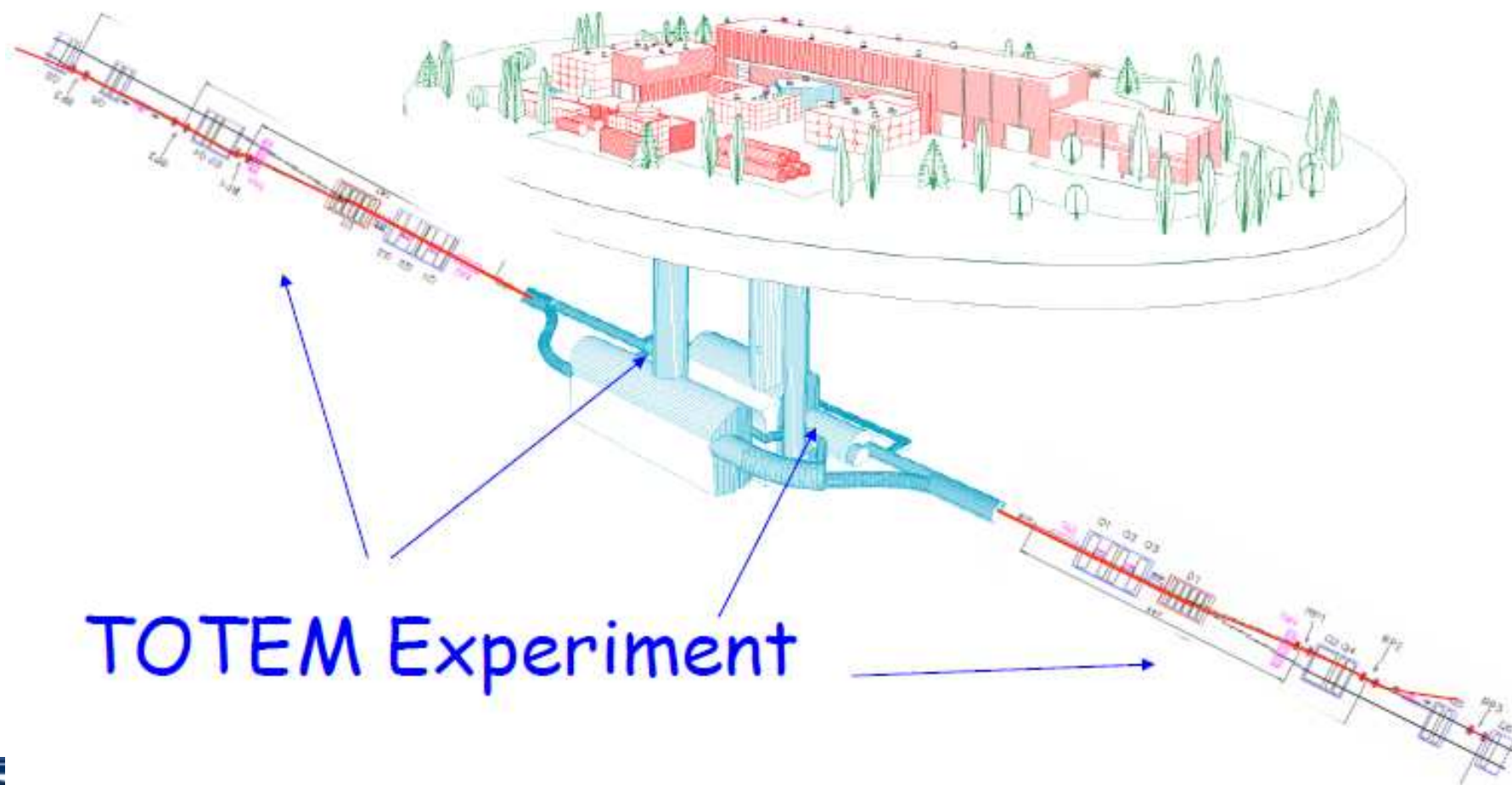
A CMS lezáró sapkája

ALICE: A Large Ion Collider Experiment

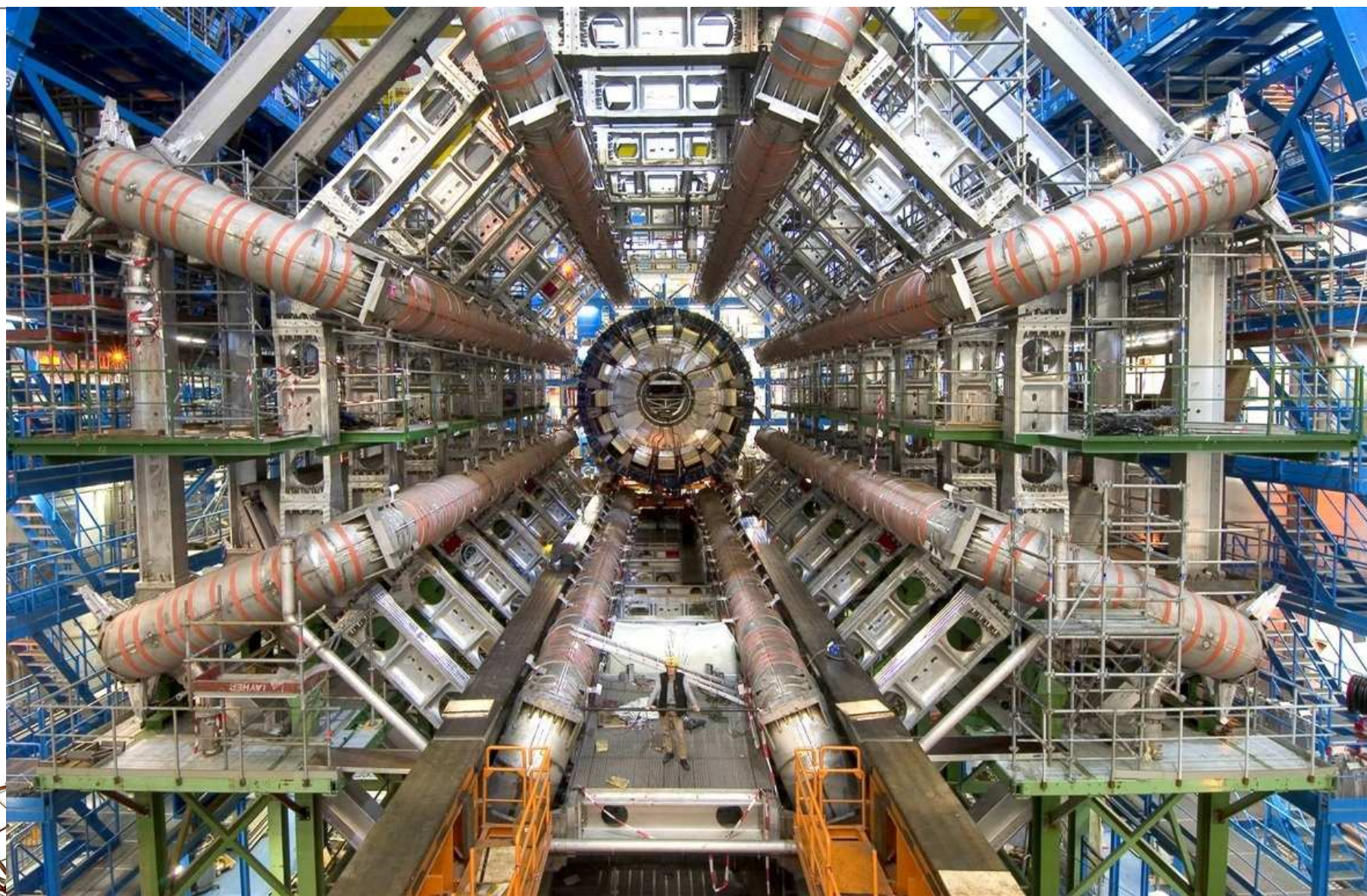
A TOTEM-kísérlet (a CMS két végén)

TOTEM Experiment

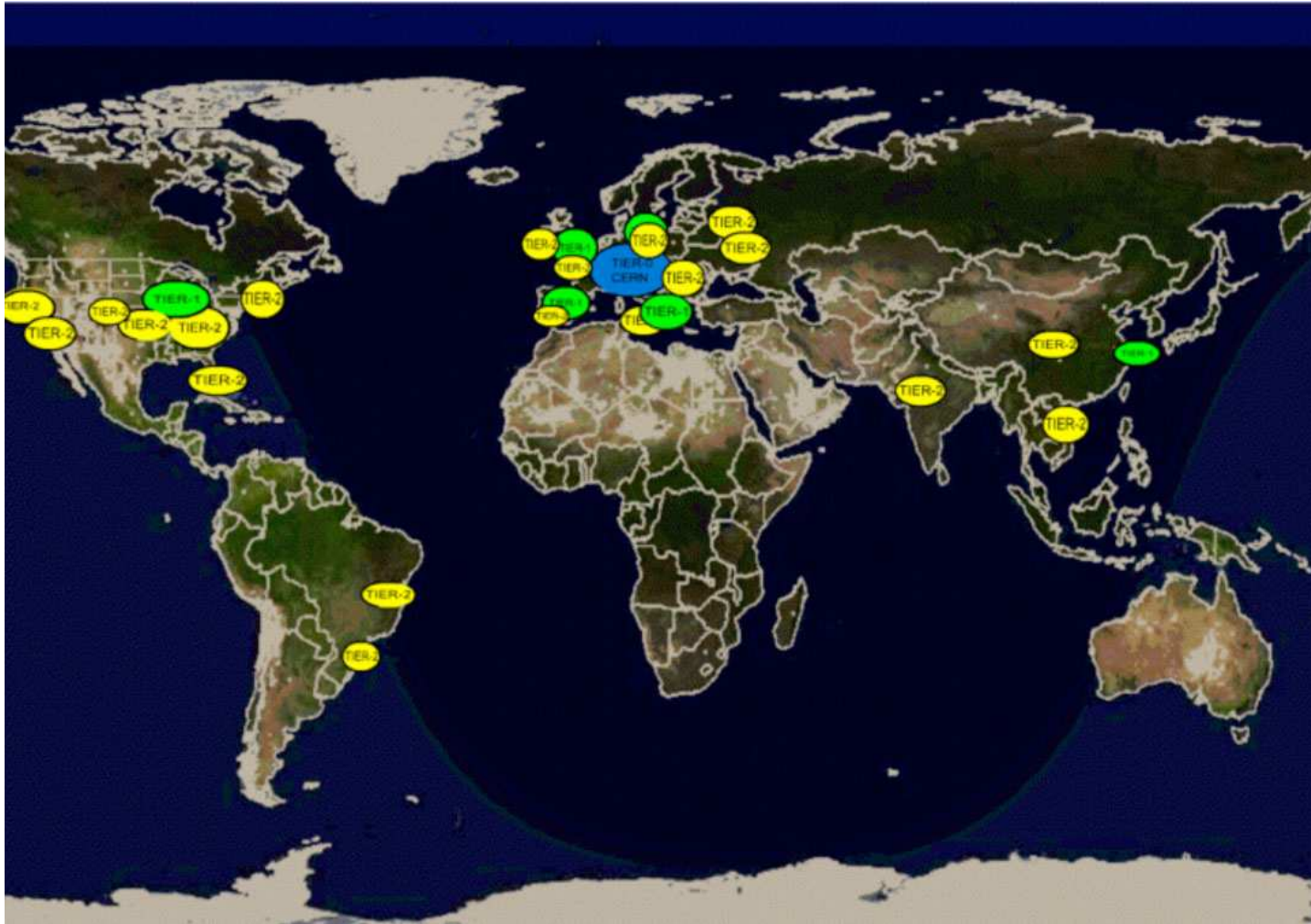

ATLAS: A Toroidal Lhc ApparatuS

Worldwide LHC Computing Grid

A CMS-kísérlet fő WLCG-állomásai

Magyar Tier-2: RMKI, ELTE, BME, NIIFI

RMKI: 426 CPU és 144 TB tároló a CMS és ALICE VO számára)

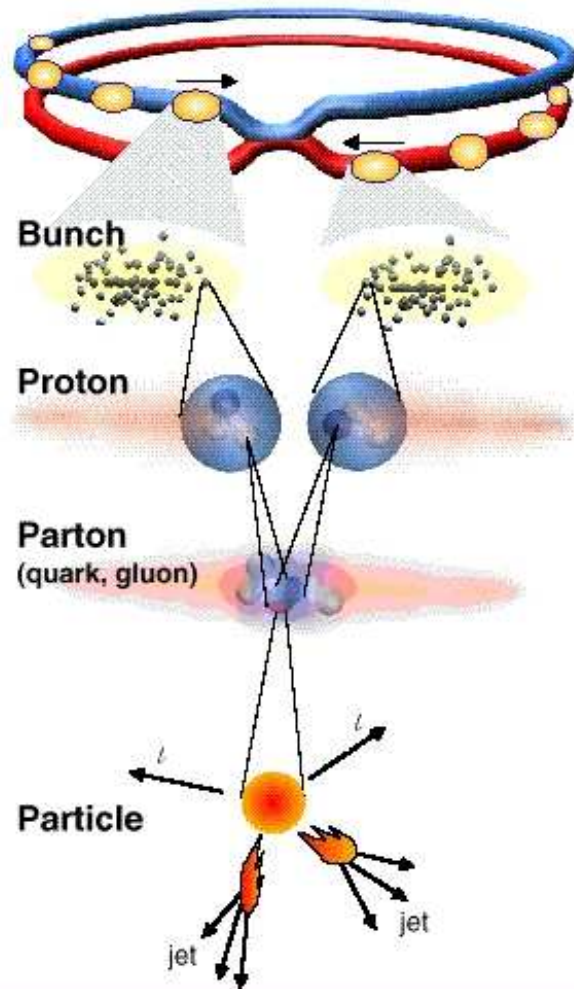
Az LHC működésének első időszaka

1. Értsük meg a *detektort*: működés, trigger, kalibráció
2. Mennyire hiteles a *szimulációnk*? Leírja a SM folyamatait és a detektort? Egyezik a mért adatokkal?
3. Keresd, amit vársz, vedd észre, amit nem vársz. Látunk *eltérést (többletet)* valamilyen eloszlásban a háttérszimulációhoz képest? Új fizika vagy hibás háttérbecslés?
4. Új fizika? Keresünk többletet, hiányt vagy más jellegzetes tulajdonságokat (Higgs-bozon, SUSY, ...)
5. Ha tényleg új fizika: Micsoda? Melyik modell? Milyen paraméterekkel?

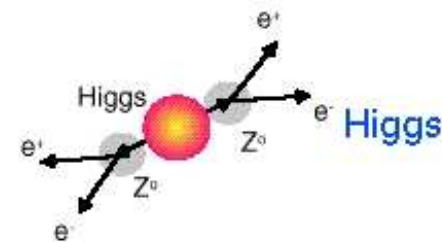

Higgs-bozon keresése az LHC-nál

Collisions at LHC

Proton-Proton	(2835 x 2835 bunches)
Protons/bunch	10^{11}
Beam energy	7 TeV (7×10^{12} eV)
Luminosity	$10^{34} \text{ cm}^{-2} \text{ s}^{-1}$
Crossing rate	40 MHz
Collisions »	$10^7 - 10^9 \text{ Hz}$

SUSY.....

Selection of 1 in 10,000,000,000,000

Rengetegféle modell van

LHC: a Jó, a Rossz és a Csúf

Jó

Hatalmas felfedezési potenciál:
nagy energia, sokféle ütközés
(acélgolyó $\Leftrightarrow$ tőrógombóc),
óriási nyalábintenzitás.

Rossz

Az érdekesebb dolgok előfordulási
gyakorisága nagyon kicsi
($10^{-6} - 10^{-3}$)

Csúf

Az érdekes folyamat mellett
eseményenként még 10-20 p-p
ütközés, hatalmas kombinatorikus
háttér.

Előkészületek az LHC indításához

- Tervezés kezdete: 1984 (5 évvel a LEP indulása előtt!)
- Új detektorüregek kiásása 1998-tól LEP-alagút megemelkedik működés közben $\Rightarrow$ mágnesek pozíciójának folyamatos kompenzálása
- LEP leállítása (óriási ellenállás): 2000 vége.
- LEP-gyorsító és detektorok eltávolítása: 2001
- 9300 mágnes ellenőrzése (javítása!), levitele, összehegesztése: 2002-2007.
- Mágnesek lehűtése 1,9 K-re (hidegebb, mint a világűr!): 2008 jan-aug
- Protoncsomag belövése, körbevitele: 2008. szept.

Az LHC vezérlőterme, 2008.09.10

Felkészülés a gyorsító-üzemléódra: a hiba

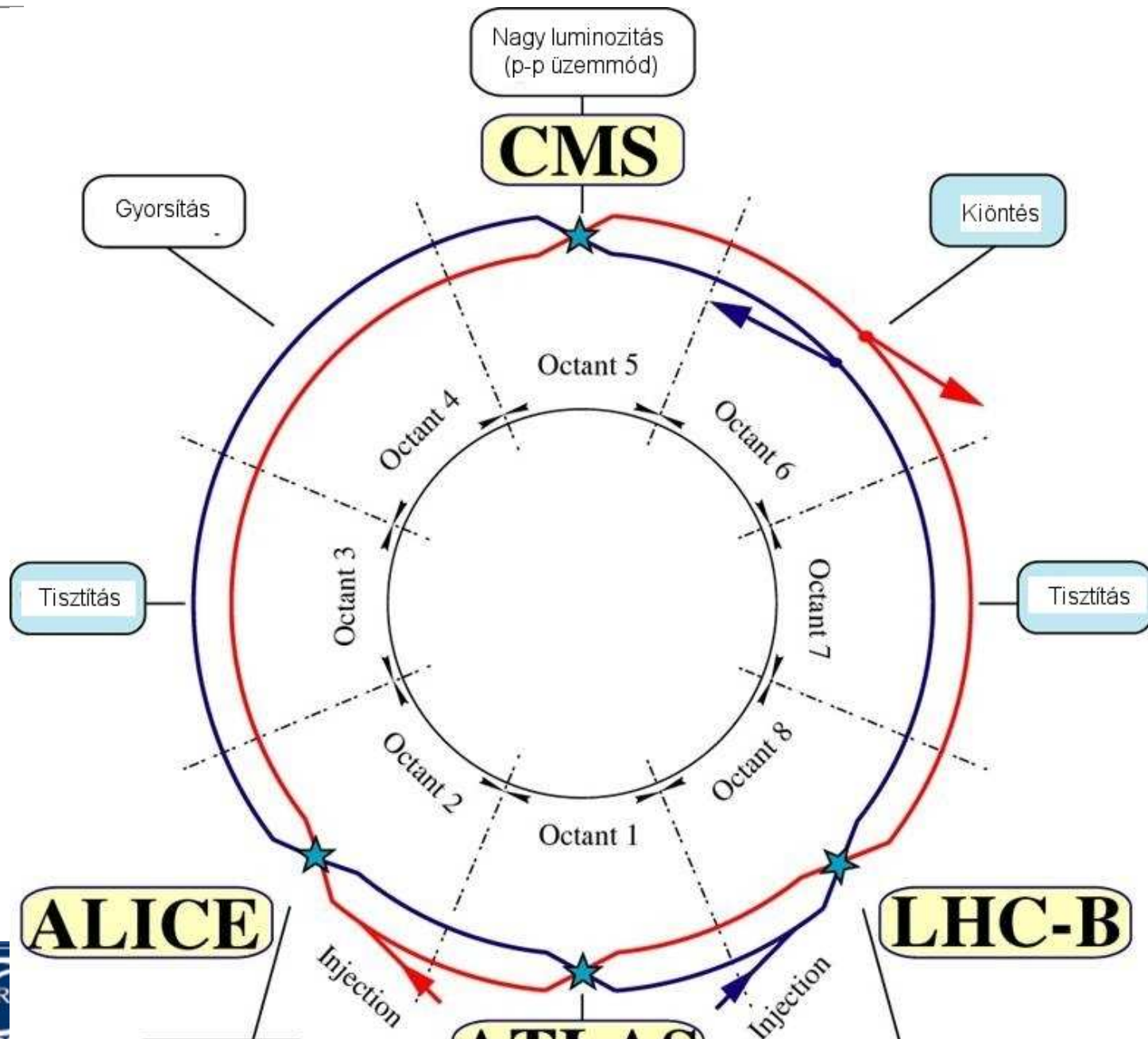
- A dipólmágnesek áramának fokozatos növelése (kb. 9000 A-re) szektoronként történt.
- A 8 szektorból 7 áramát sikeresen felhozták
- Szept. 19: A 8.-nál kiengedett egy csatlakozó két mágnes között. Sokezer volt, ív, lyuk a hűtőrendszer csövén, 6 tonna szuperfolyékony hélium lökészerűen kifújt, kilökve a helyéről több 35-tonnás mágneset.
- 53 egységet (39 terelőmágneset és 14 több kisebb mágneset tartalmazó dobozt) javítás céljából a felszínre kellett hozni: a felmelegítés nagyon lassú, hónapokig tartott.
- A tartalékokból pótolták őket, de a cserére is jó néhány hónap kellett.
- Ellenőrzés (ellenállás és hőmérséklet mérése, vészszelepek) beépítve, nehogy megisméltődjék.

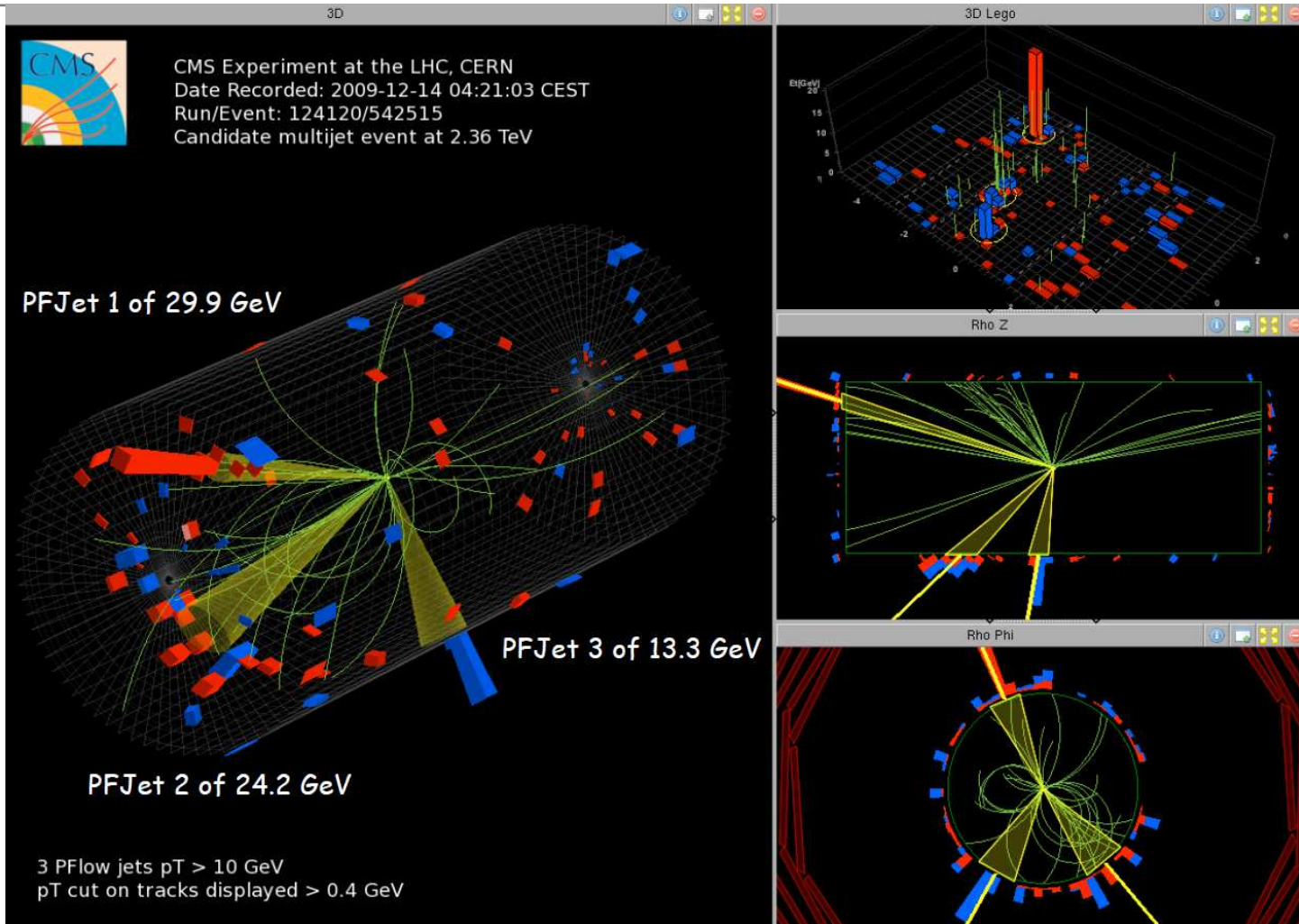
LHC-mágnes a baleset után

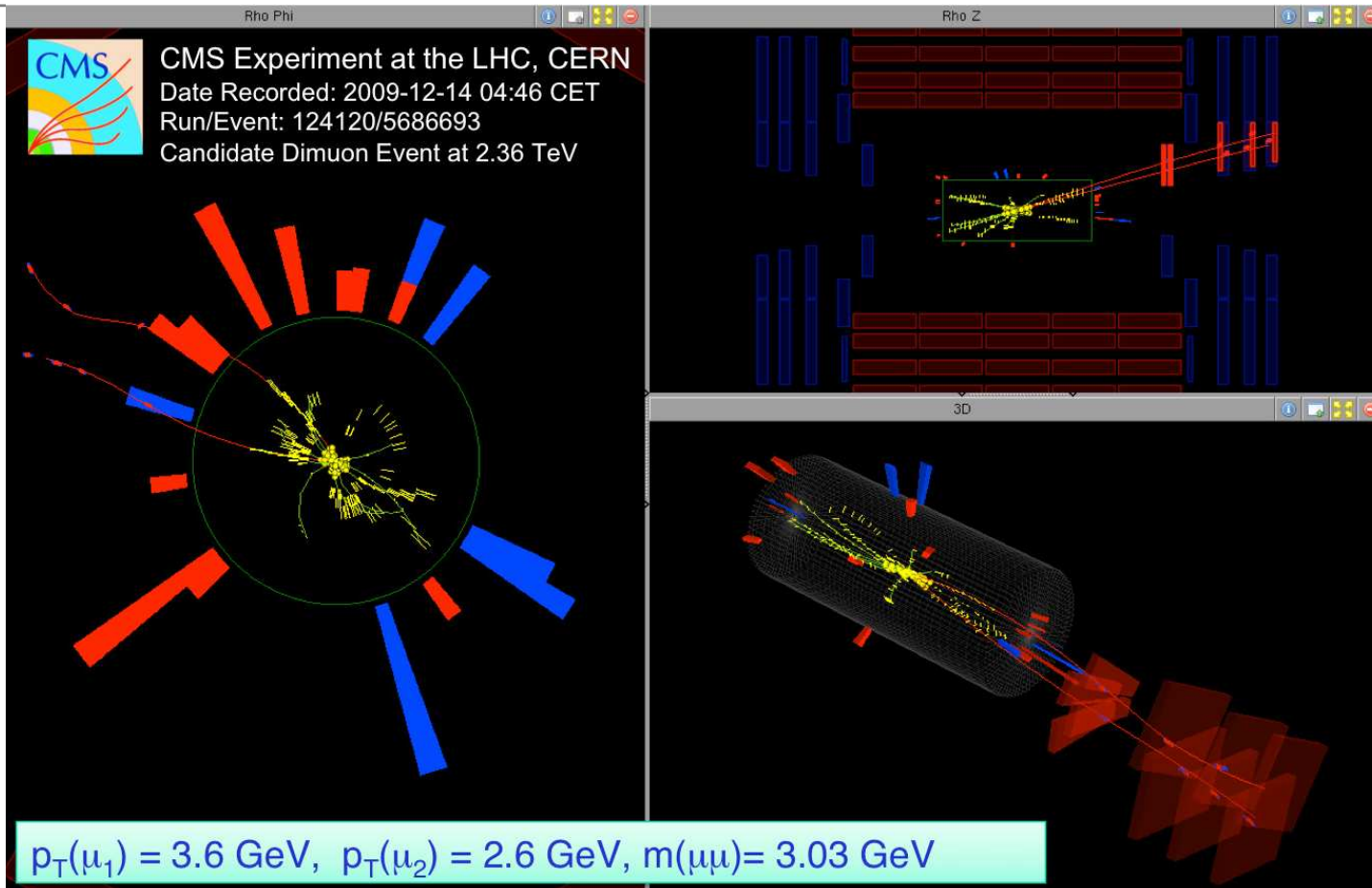
Az LHC működése

MS-esemény 3 hadronzáporral, 2,36 TeV-n

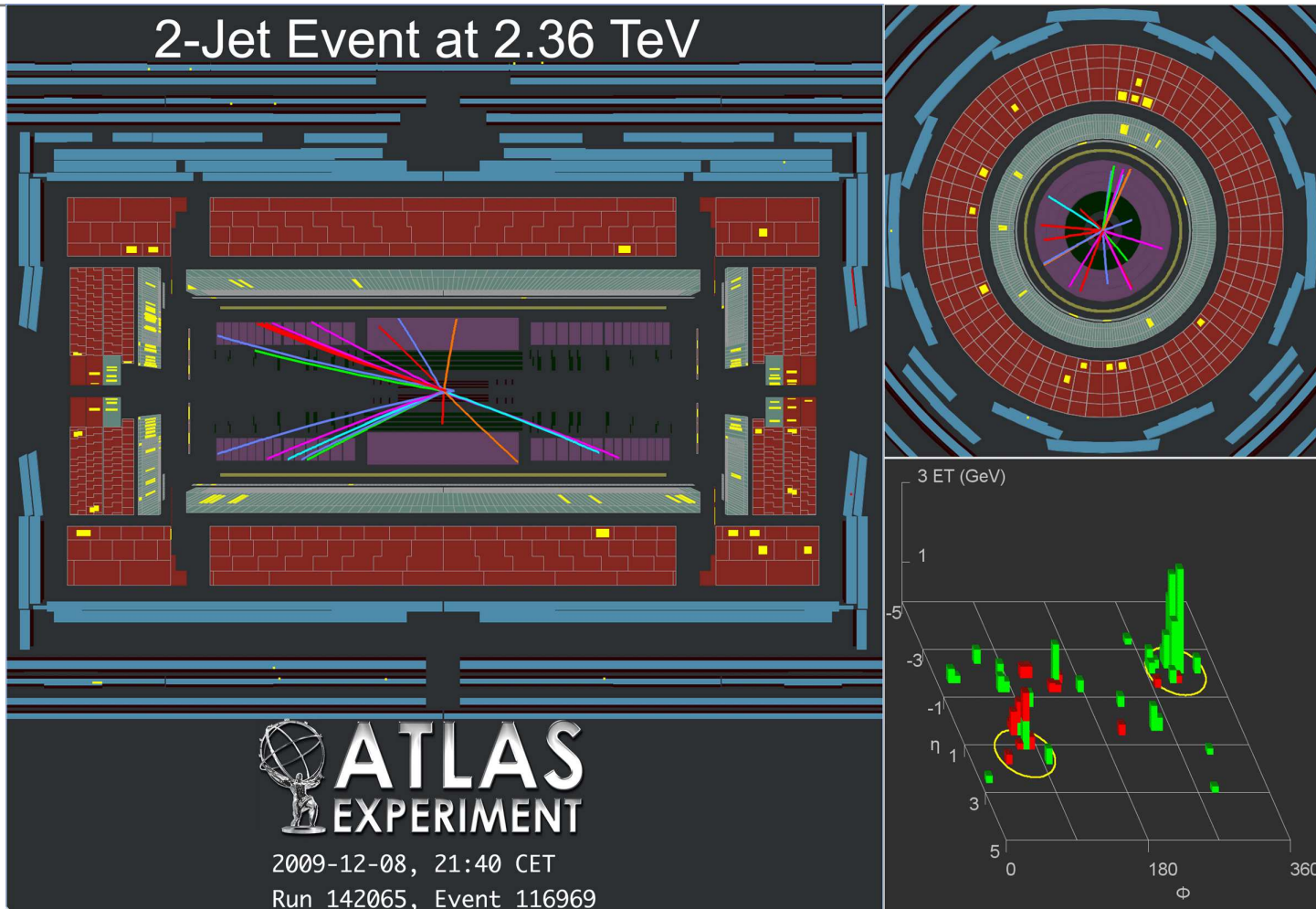

CMS-esemény 2 müonnal, 2,36 TeV-nél

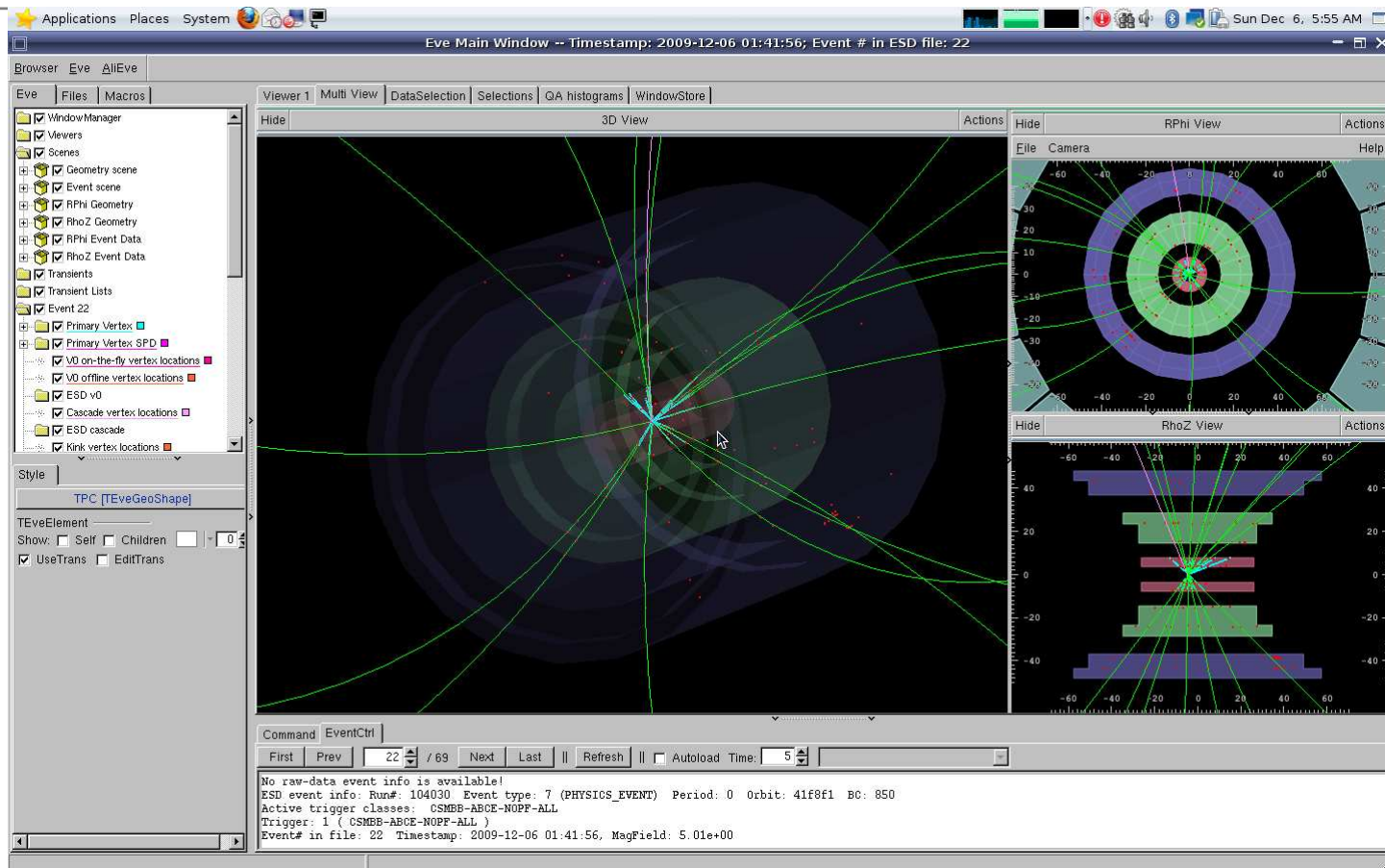

Proton-proton ATLAS-esemény 2,36 TeV-nél

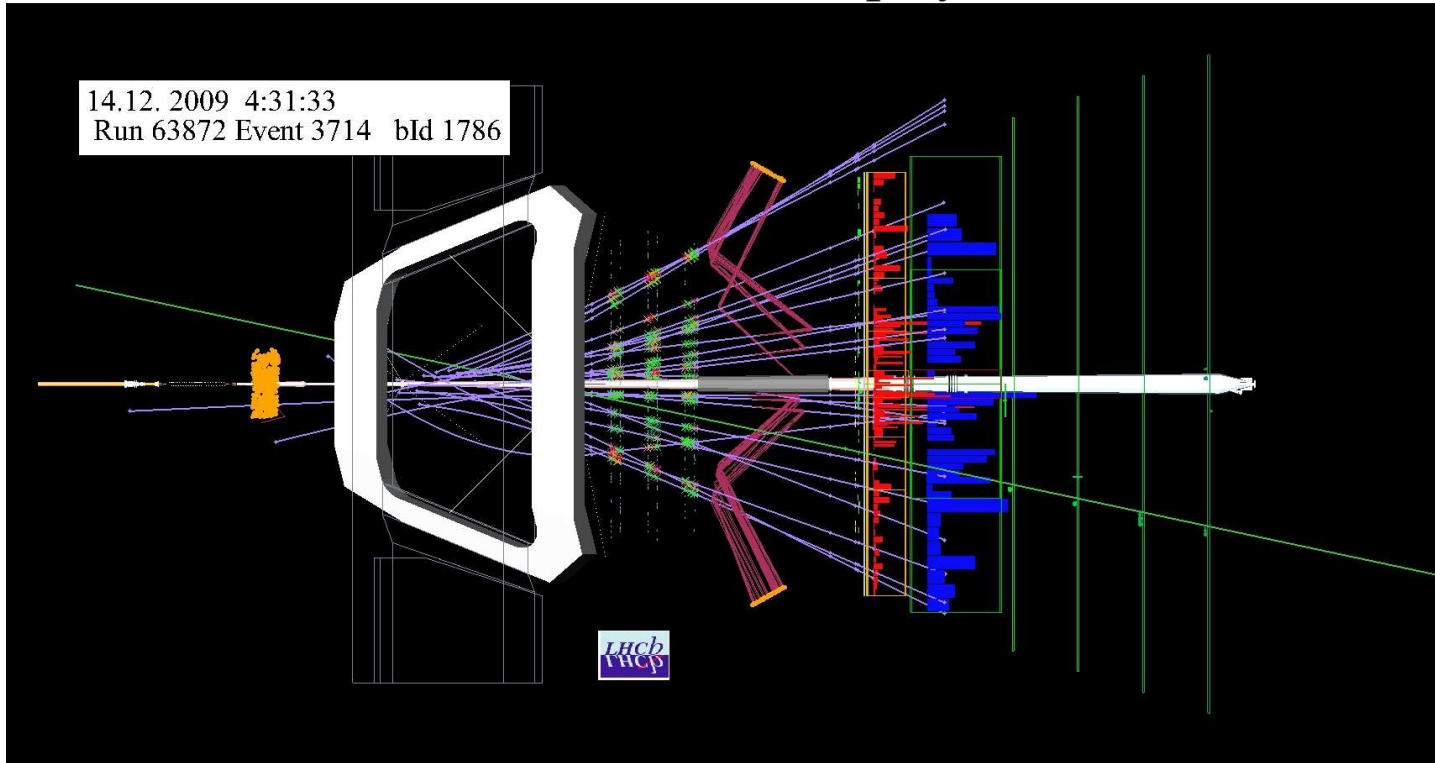

Sokhadronos ALICE-esemény 0,9 TeV-nél

Sokhadronos LHCb-esemény 2,36 TeV-nél

LHCb Event Display

Fekete lyukak

Galaxisok magjában fekete lyukak (*black hole, BH*):

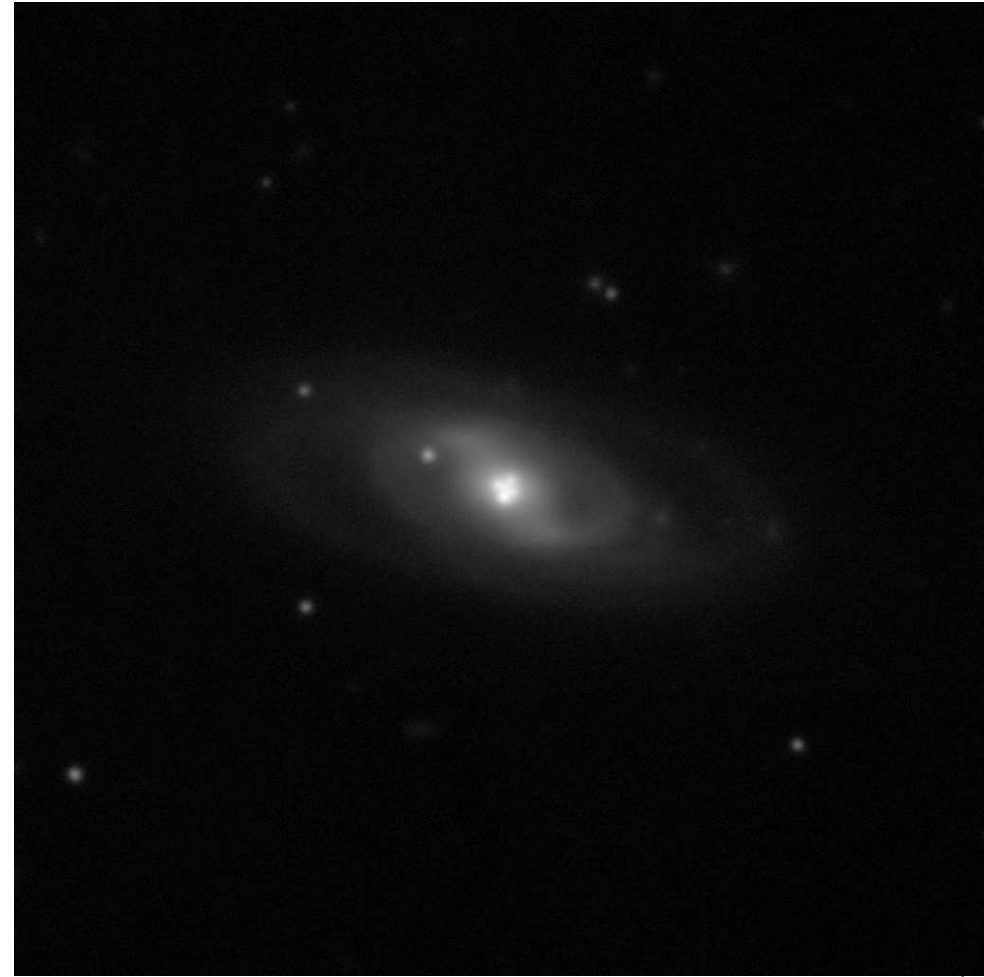
$M_{\text{BH}} > 3$ naptömeg, R_{BH} pár km

Einstein-kereszt:

10 milliárd fényévre levő pulzárt
több pontba nagyít és fókuszál 1
milliárd fényévre levő galaxis
fekete lyukkal a közepén

(ESO, Very Large Telescope,
Chile, 2008)

Többszörös kép: nem
egyenletes tömegeloszlás

Veszélyeztetjük-e a Naprendszert?

Bizonyos elméleti modellek szerint nagyenergiájú p-p ütközésben keletkezhetnek mikroszkópikus fekete lyukak. Kis tömegűek, azonnal elpárolognak.

A kozmikus sugarak milliárdszor nagyobb energiával bombázzák a légkört, Holdat, bolygókat évmilliárdok óta, de nem keletkezett nagy fekete lyuk.

Az LHC-ben sem valószínű, de meglátjuk???

YouTube animáció

Rengetegféle modell van

Részecskefizikai módszerek *haszna*

- Világháló: CERN, 1989 $\Rightarrow$ nagyvilág: 1994–
- Müonspin-rezonancia módszere (kémia, szilárdtestfizika)
- Pozitronemissziós tomográfia az orvosi diagnosztikában
- Részecskefizika: 120 gyorsító, gyógyászat: 7000, anyagtudomány: 7000 (2004-es adatok)
- Grid-hálózatok a számítástechnikában
- Az órási méretek miatt komoly technikai fejlesztéseket indukál: **100000 egyforma műszerre tender!**
- Élenjáró programozástechnikai gyakorlat: bankok előszeretettel alkalmaznak HEP-PhD-t szerzett fizikusokat (**rossz nyelvek szerint ennek köszönhető a jelenlegi világválság**)

Köszönöm a figyelmet!

Köszönetnyilvánítás

- Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal
- OTKA NK67974, K72172 és H07C-74153
- EU FP6 MC-ToK 509252 és FP7 III 031688
- Magyar és Osztrák Tudományos Akadémia
- Tét JAP-21/2006 és Tokiói Egyetem
- Megértő együttműködő partnereink

